

KERESZTÉNY MAGVETŐ

LXXII. ÉVF. 1940. MÁRCIUS—ÁPRILIS

2. FÜZET.

Unitárius vallás és unitárius Hiszekegy.

Ugy látszik, hogy nemcsak az unitárius egyházon kívül állók nincsenek mindig tisztában az unitarizmus lényegével, hanem néha még mi magunk is nagyon gondolkozunk, hogy milyen tartalommal töltjük meg azt a keretet, melyet ez a fogalom jelöl: *unitárius vallás*. Különben nem volna olyan nagy probléma számunkra a megírása egy új káténak, mely kristálytisztán mutassa mindenkinek, hogy mit jelent e szó: unitárius vallás és azon sem nagyon töprengnénk, hogy milyen is legyen az *unitárius Hiszekegy*.

Legelőször is meg kell állapítanunk, hogy az unitárius vallás az unitárius egyházat alkotó keresztények vallásos hitének, meggyőződésének egységes kifejezése, az unitárius Hiszekegy pedig ennek a közös meggyőződésnek a lehető legrövidebbre leegyszerűsített formában való megvallása. Az unitárius egyház az egyetemes keresztény egyháznak része, az unitárius vallás vagy hit-felfogás a keresztény vallásnak sajátos, különös formája.

Vannak, akik szeretnék kizárni az unitáriusokat a nagy keresztény közösségből. Simén Dániel szerint az *ortodox* teológusok azok, de hogy kik azok, azt nem mondja meg a Ker. Magv. 1939. évi 6-ik füzetében megjelent „Széljegyzetek Hiszekegyünk reformjához“ c. dolgozatában. Romániában ortodox alatt általában és hivatalosan is a gör. kel. vallást értik, az evangélikus és református egyházban az eredeti lutheri, illetve kálvini felfogáshoz mereven ragaszkodó teológusokat nevezik ortodoxoknak szemben a szabadelvűek táborával, a róm. katolikus egyház „egyedül üdvözítő“ önmeghatározása is involválja a helyes felfogást, igazhitűséget jelentő ortodox kifejezést.

Azonban akár ortodoxok, akár nem, az unitáriusokat a nagy keresztény közösségből kizárni akarók nem kizárólag a szentháromság tagadása miatt teszik ezt, hanem főleg az unitáriusoknak a

Krisztus-eszmével szemben elfoglalt álláspontja miatt. Hiszen maga a keresztény, *christianus*, *χριστιανος* szó Krisztushoz tartozót, *krisztusvallót* jelent s mikor ez az elnevezés keletkezett talán legelőször Antiochiában, azokra alkalmazták, akik hitték, hogy Jézus a Krisztus. Tehát a szó eredeti, ősi jelentése szerint *keresztény az, aki hiszi, hogy Jézus a Krisztus*. Aki ezt nem hiszi, azt akkor sem tartották kereszténynek, mikor legelőször alkalmazták ezt az elnevezést és azután sem. Ma sem. A mohamedán, zsidó, buddhista egyformán elismeri, hogy Jézus egy kiváló történelmi személy volt, sőt az izlám egyenesen a kiváló próféták közé sorozza, de azért sem az izlám, sem Buddha követője, sem a zsidó nem keresztény, mert nem hiszi, hogy Jézus a Krisztus. Mivelhogy keresztény csak az lehet, aki ezt hiszi. Az aztán egészen más lapra tartozik, hogy *hogyan* hiszi, de annak, aki keresztény, hinnie kell, hogy Jézus a Krisztus. E hitnek felekezeti sajátos ízét és színét az adja meg, hogy miképpen értelmezi e fogalmat: Krisztus. Ez értelmezés szerint lehet valaki katolikus vagy református, még unitárius is, de aki Jézussal kapcsolatban lába alól kirugta a Krisztus fogalmát, az kirugta maga alól kereszténységét is és lehet monotheista zsidó, vagy mohamedán, vagy atheista buddhakövető, sőt unitárius is, de nem lehet *unitárius keresztény*.

Mint a Krisztus eszméjét, épen úgy nem nélkülözhet még egy dolgot a keresztény vallásnak egy árnyalata sem. Ez a *Biblia*. Minden vallás valamely szentkönyvhöz kapcsolódik, mely a vallás alapítójának tanításait tartalmazza. Minden vallást a maga külön szentkönyve igazol. A buddhaizmust a Tripitakám, az izlámot a Korán, a zsidó vallást az Ótestamentum és a Talmud. A kereszténységet, mely eredetileg a zsidó vallás reformált alakja akart lenni, az Újtestamentummal kiegészült Ótestamentum, a *Biblia*. A XVI-ik század hitújításáig s a katolikus egyházban ma is, a Biblia a hagyománnyal bővül ki. A reformáció a hagyomány hitigazoló tekintélyét elvetette s csak a Bibliát tartotta meg a keresztény vallás igazolásául és alapjául.

Tehát a Krisztus-fogalom mellett van még egy közös alapja a szétágazó, egymástól különböző összes keresztény vallásos felfogásoknak: a *Biblia*. Ezt sem nélkülözheti egy keresztény hitfelekezet sem. Minden árnyalata a keresztény vallásos gondolkozásnak legelső sorban a Bibliával igyekszik önmagát igazolni. Természetesen itt is az igazolás és felfogás különbözőségét a Bibliá-

val szemben elfoglalt álláspont határozza meg. A Bibliával szemben való állásfoglalás a *bibliakritika*, amely más a katolikus, más a konzervatív vagy ortodox protestáns s más a szabadelvű és unitárius felfogás szerint. De bármilyen is legyen ez a felfogás, mint hitigazoló iratot egy keresztény vallásfelekezet sem nélkülözheti a Bibliát. Még az unitárius sem. Nem kárhoztatható ennél fogva Dr. Csiki Gábor, ha „Gondolatok a hit világából“ c. munkájában „minden áron a Bibliából akarja kimutatni az unitárizmus lényegét s azt igyekszik bizonyítani, hogy tulajdonképen a Bibliában semmi sincs, ami ellenkeznék unitárius felfogásunkkal“, amit dr. Fikker János teol. tanár ugyancsak a Ker. Magv. 1939 évi 6-ik füzetében a mű *legnagyobb hibájaként* említ a róla irt ismertetésében.

A Biblia a vallási evolúciónak hű tükre, mely a maga teljességében nagyon szépen mutatja, hogy az ember vallásos hite hogyan fejlődött a legdurvább és legkezdetlegesebb alakjától kezdve fel a Jézus gondolatvilágában megjelent legmagasabb formájáig. Az unitárizmust is ez az evolúció, ez a tökéletesedő kifejlés hozta létre, épen ezért nem mondhatjuk, hogy az unitárizmus lényegét nem tartalmazza a Biblia, sem azt, hogy a Biblia ellenkezik a mi felfogásunkkal. Ha az unitárizmust, az unitárius vallásos felfogást egészében és részleteiben nem tudjuk igazolni a Bibliával és nem is akarjuk igazolni, ha nem tartjuk a Bibliát annak a szentkönyvnek, amely az unitárius keresztény felfogást igazolja s amellyel Dávid Ferenc, Enyedi György, Szentábrahám Mihály, Ferencz József egyaránt igazolta is, akkor újból kirugtuk magunk alól a kereszténységet.

A Biblia és a Krisztus-fogalom szerves kapcsolatban állnak egymással. Az ótestamentumi partikuláris Messiás fogalom az Újtestamentumban egyetemes jellegű Krisztus-fogalomá terebélyesedik, mint ahogy a zsidó nemzeti vallás Jahveh-istene minden ember Isten-atyjává általánosul. A Messiás az Ótestamentumban nemzeti ideál, kinek Jahvehtől nyert küldetése van a Jahveh népével, Izraellel kapcsolatban. Az újtestamentumi Krisztus emberi ideál, az eszményi ember, az Isten-atyának legtökéletesebb embergyermeké, akinek az Atyától nyert hivatása, hogy megtanítson minden embert, hogy miképen magasztosulhat az ember Isten gyermekévé. Ezért alkotja lényeges és szerves részét a keresztény vallásos felfogásnak a Krisztus-fogalom s kell, hogy nélkülözhetetlen szerves része legyen az unitárius keresztény gondolkodás-

nak is. Csakhogy hozzá vagyunk szokva, hogy amikor a Krisztusfogalomról van szó, rendszerint a háromsághívők eszével és nem a magunkéval gondolunk e fogalomra, hogy magunknak azt a fáradságot vegyük, hogy bátran, minden háromságellenes elfogultság nélkül szembe nézzünk a Krisztusfogalommal és az emberi lélek bensejéből, belülről kiindulva lélektani és egyben történelmi genezisében tegyük vizsgálatunk tárgyává és a magunk ideális elgondolása szerint foglaljunk vele szemben állást. Ha így cselekszünk, akkor nem leszünk *krisztus-tagadó unitáriusok*, hanem *krisztushívő unitárius keresztények*.

A Bibliának ugy az ó-, mint az újtestamentumi részében elég sűrűn ismétlődő és fontos fogalom a *Lélek* fogalma, mely az I. Móz. 1 : 2 רוח אלהים (ruach elohim = Isten lelke)-jától elindulva az Újtestamentum ἄγιον πνεῦμα-ján keresztül a 381-i konstantinápolyi zsinaton s még inkább az u. n. athanasiusi Quicunque-symbolumban a szentháromság harmadik személyü istenévé lett. *Ezzel* a szentlélekkel nekünk semmi közünk sincs, de a bibliai szentlélek mellett behunyt szemmel, vagy elfordított fejjel nem osonhatunk el. Ez egy oly gyakran ismétlődő, az Újtestamentumban oly fontos szerepet játszó fogalom, a keresztény hifelfogásnak annyira szerves része, hogy semmiképen sem mondhatjuk, hogy az „ugynevezett Szentlélek fogalmával kapcsolatban“ való vallástétel „teljesen felesleges s nem lényeges része unitárius hitünknek“, „s teljesen felesleges nekünk, unitáriusoknak a Szentlelket tovább hurcolni s közvetítőnek megtartani“, ahogy a dr. Csiki Gábor könyvéről irt már említett ismertetésben olvassuk, A szentlélek fogalma lényeges része kell, hogy legyen unitárius hitünknek épen úgy, mint ahogy lényeges része a bibliai, újtestamentumi felfogásnak is. Nem felesleges ballasztként kell tovább hurcolnunk, hanem rá kell jönnünk, hogy igenis be'etartozik vallásos hitünkbe. Állást kell foglalnunk vele szemben és *meg kell értenünk*, hogy mit jelent a Bibliában és mit kell, hogy jelentsen a *mi* gondolkodásunkban is. E fogalomról sem a háromsághívők elgondolása, hanem a magunk esze szerint kell gondolkoznunk, hogy genezisében megérthessük, felfoghassuk és hitvilágunk lényeges és szerves részévé tehesük.

A Nap évmilliók óta ontja sugarait s még fogja ontani évmilliókon át. Az az energia, mit e sugarak a Naptól közvetítenek, raktározódik el a szerves világ parányi sejtjeiben s válik a

földi élet elemévé. A napsugárban levő potenciális energia változik, mint hő és fény s mint kémiai ható erő a szerves élet nélkülözhetetlen kinetikus energiájává. A napsugár, mely a Nap életető energiáját árasztja szét a világűrben, nem maga a Nap, de hozzátartozik a Naphoz épen úgy, mint ahogy a benne, általa közvetített energia hozzá tartozik minden szerves sejthez. A napsugár az összekötő kapocs a végtelen távolságban levő Nap és a földi szerves világ között, a Nap és Föld között s minden parányi sejt számára megjeleníti, mindenütt jelenlévővé teszi a Napot.

Valahogy ilyenformán vagyunk az Isten lelkével, a ruach-elohimmal, a szent lélekkel is. Ezt érezte az Ótestamentum írója és az Újtestamentumé is, bár egyik így, a másik úgy fejezte ki magát a saját korának nyelvezete, beszédmódja, felfogása szerint. Nekünk is *ezt kell megéreznünk*. Meg kell éreznünk, hogy Istenből állandóan és kifogyhatatlanul árad, sugárzik az ő lelki, szellemi lényének energiája, mely által minden lesz, teremődik, életet, értelmet nyer. Meg kell éreznünk, hogy az Isten legbensőbb lényegéből sugárzó emez energia által lesz az ember azzá, amit Pál apostol *πνευματικόν σῶμα*-nak, szellemiesült formának nevez. Meg kell éreznünk, hogy ennek az emberben tökéletesen érvényesülő irányító tényezővé válása által magasztosul az ember Isten fiává s ezt fejezi ki Pál apostol a Róm. 8:14-ben: „akiket Isten lelke vezérel, azok Istennek fiai.” Meg kell éreznünk, hogy ez az Istenből kifogyhatatlanul és állandóan kisugárzó erő jeleníti meg Istent mibennünk, kapcsol össze övele s képviseli bennünk azt az alkotó, teremő erőt, mely mint az ember szellemiségének kivetítődése az emberi haladást jelentő alkotásokban fejeződik ki.

Isten lényének ez a teremő, éltető, átnemesítő kisugárzása az Isten lelke, a szentlélek. Nem Isten, de Istenből való, mint ahogy a napsugár sem a Nap, de a Naptól való. Szent, mert Istenből, az ő lényéből való, aki egyedül szent. Az emberben helyzeti, potenciális energiaként van jelen, mint ahogy a bányamélyébe felhozott kőszénben ilyenként van jelen a végtelenül sok idővel benne elraktározódott, fényt, meleget, életet adó napenergia. S mint ahogy a hideg szén meggyújtva, izzóvá téve újra fényt, meleget áraszt magából s a benne lappangó potenciális energia ismét azzá válik, ami eredetileg volt, ható, teremő kinetikus energiává: úgy az emberi lélek mélyéből is, ha feltör a benne elraktározódott energia, az Istenből kisugárzó erő, a szentlélek érin-

tésére, teremtő erővé alakul s általa az emberi lélek szent lélekké, az ember pedig Isten fiává, gyermekévé magasztosul. Ezt fejezi ki az I. Kor. 6. 19: „nem tudjátok-e, hogy a ti testetek a benne-tek lakozó szent léleknek temploma?” (v. ö. I. Kor. 3. 16 és II. Kor. 6. 16) és Ef. 2. 22: „Isten hajlékává építették a lélek által“.

Nem felesleges és lényegtelen része hát az unitárius keresztény felfogásnak a szentlélek, amelyet szükségtelen tovább hurcolnia, hanem olyan tárgya a vallásos hitnek, amellyel föltétlenül foglalkoznunk kell, mint a bibliai tanítás lényeges és fontos elemével s amelyet éppen *unitárius szempontból* kell megvilágítanunk, értelmeznünk, megértenünk s hitvilágunkban megfelelő helyre állítanunk.

Hogy azonban ezt megtehessük, tudnunk kell, hogy ugyanaz a szó, kifejezés nem minden korban jelentette ugyanazt s ugyaneget a gondolatot különböző korban és helyen különböző emberek sokszor nagyon is eltérő módon öltöztettek az élő vagy írott beszéd köntösébe. A beszéd, a szó, a gondolat egyik érzékeltetési módja s nem mindig tökéletes kifejezési eszköze. Éppen e tökéletlenség miatt minden ember más szavakban vetíti ki gondolatait, érzéseit, akaratát s valakit csak akkor értünk meg teljesen, ha gondolatvetítési eszközei a miénkkel azonosak, vagy kifejezéseit azonnal át tudjuk fordítani gondolkodás nélkül a magunk nyelvére. Ellenkező esetben a meg nem értés, vagy félreértés keletkezik. A különböző korok írásait sem tudjuk megérteni másképen, csak úgy, ha rájövünk, hogy milyen szavakkal, kifejezésekkel igyekeztek akkor érzékeltetni a lélekben keletkezett különböző gondolatokat. A vallás gondolatai a beszéd által legnehezebben érzékeltethetők közé tartoznak, mert a lizta elvont fogalmak síkján keletkeznek és mozognak s a keresztény egyház és hitfelfogás története isko!apéldája annak, hogy mennyi félreértésre és indulatkirobbanásra szolgáltatott okot és alkalmat kétezer esztendőn keresztül ugyanazoknak a gondolatoknak beszédben vagy írásban különböző lelki alkatu és lelki tartalmu emberek által más és másféleképen való érzékeltetése, e másféleségből származott meg nem értés és félreértés s nem tudása annak, hogy ugyanazt az elvont gondolatot, vagy fogalmat különböző emberek bármilyen különbözően igyekeznek is érzékeltetni, mégsem tudják oly tökéletesen vetíteni a beszéd által a mások értelmi síkjába, hogy ott a

vetítettel *mindenben azonos* gondolat-, vagy fogalomkép keletkeztek.

Mindezeket figyelembe véve is igazat kell adnunk Simén Dániel azon elgondolásának, mely szerint az unitárius vallásnak *jézusi kereszténységnek* kell lennie. Értve természetesen jézusi kereszténységen a keresztény gondolkodásnak és hitfelfogásnak a Jézus tanításain való felépülését. Ebben az értelemben azonban minden keresztény felekezet magát jézusi kereszténységnek tartja, mert egy sem dobhatja el azt a fundamentumot, mely egyszer veltetett, mely a Krisztus Jézus (I. Kor. 3. 11) és nem fogadható el az az állítás, hogy ortodox szempontból „keresztény az, aki az apostoli hitformát vallja“. Még a legortodoxabb (értsd: a konzervatívizmus által legmegköthetőbb) keresztény teológus is a keresztény vallás alapjának nem az apostoli hitformát vallja, hanem Jézus tanítását, melyet elfogadásra kötelezővé az ő Krisztus-voltának hitelesen. E felfogás szerint valaki nem azért keresztény, mert az apostoli hitformát vallja, hanem azért vallja az apostoli hitformát, mert keresztény. Aki a logikával ismerős, annak nem kell magyarázni, mi a különbség a kettő között.

Hogy az apostoli hitformában kifejezett hitfelfogás csak a IV. század, nevezetesen a niceaei 325-iki első egyetemes zsinat óta volna formulázva, az sem fogadható el s alapos átgondolás után ez a nézet abszurdumnak tűnik fel. Az apostoli hitforma gondolatai már a niceaei zsinat előtt benne voltak a kereszténység tudatában. Az Újtestamentum iratai mutatják, hogy már az első keresztény század második felében is fordultak elő a keresztények között hitnézeti különbségek, melyeknek elenyésztetésére és a hitbeli felfogás egységesítésére még az apostolok életében történtek kísérletek. E kísérleteknek már korán meg kellett teremteniök a keresztény hitfelfogás rövid összefoglalását, amelyet mint az általános hit kifejezőjét minden valószínűség szerint a keresztény egyházba, a keresztény közösségbe lépőknek el kellett mondaniok megkereszteltetésök alkalmával. Ez ősi, egyszerű, rövid hitvallást bővítelte ki magyarázó hozzátoldásaival a 325-iki niceaei zsinat, mint ahogy az ősi, eredeti tíz mondatba foglalt parancsolatot magyarázó bővítésekkel ellátta a sokkal későbbi kor szerkesztő írója. (Lásd II. Móz. 20: 2—17 és V. Móz. 5: 6—21).

Hogy intézményes kereszténység csak a negyedik századtól volna, az sem fedi a történelmi valóságot, hiszen mihelyt meg-

kezdődött a gyülekezetek alakulása, azonnal intézményesülni is kezdett a kereszténység, mert csak az lehetett tagja a gyülekezetnek, aki elfogadta az evangéliumot, hitte, hogy Jézus a Krisztus s ha római vagy görög volt, a több istenben való hitről áttért az egyetlen Isten hitére és megkeresztelkedett. Tehát volt bizonyos kezdeti hitvallás, volt beavatási szertartás, volt gyülekezeti szervezet, mindezek pedig a kereszténység nagyon korai intézményesültségének a jelei. Beszélhetünk ennél fogva őskereszténységről, az első századok kereszténységéről, a niceaei zsinat utáni kereszténységről s i. t., de nem jézusi és intézményes kereszténységről, mert bármilyen alakot is öltött a kereszténység s idegenből importált bárminő tanokkal is vegyült és itatódott át, fundamentuma mindig Jézus volt és legősibb korában is az intézményesültségnek bizonyos formájában létezett.

Egészen más az *irott és iratlan hitvallás* kérdése. Erről a kereszténység minden korszakában lehet beszélni, nemcsak unitárius vonatkozásban. Mindig volt egy általánosan megállapított, szavakba öntött formája a vallásos hitnek, mely az egyház hivatalos hitvallását alkotta és mindig voltak, akiknek gondolatvilágát épen úgy nem fedte ez az általános hitvallás, mint ahogy egy általános méret alapján kiszabott kész ruha sem talál minden testre. Ez a különbözőség teremtette meg a lelkek iratlan hitvallását és ez hozta létre a haeresiseket, különválásokat, az általánostól való elszigetelődéseket a keresztény egyház minden korszakában. Az iratlan hitvallásoknak irottá válása jelzi sokszor a haladás útját a gondolatok tisztulása és tisztább alakban való kifejeződése által.

De az iratlan hitvallás sohasem volt ugyanaz még az unitárius egyházban sem. Ha a *tiszta unitárizmus* felől megkérdezzük Enyedi Györgyöt, Koncz Boldizsárt, Szentábrahám Mihályt, vagy Ferencz Józsefet, egészen bizonyos, hogy műveiben mindenik kisebb, nagyobb mértékben eltérő feleletet fog adni s észre fogjuk venni, hogy korának unitárius gondolkodása szerint a *tiszta unitárizmus szent lángja* mindenik lelkéből más színeződéssel csapott fel. Az unitárius vallás alapgondolatai mindig ugyanazok voltak, mint a keresztény vallás alapgondolatai is, de azokat különböző korokban különféleképpen értelmezték, más és más hozzáadásokkal bővítették. Ezek az értelmezések, hozzáadások alkották tartalmát annak az iratlan hitvallásnak, amely irottá válva, az unitárius val-

lásos gondolkodásban is a fejlődést, haladást jelentette. Az iratlan hitvallások irottá válása azonban sohasem jelenthette és nem jelentheti az *alapgondolatok* megtagadását. Ezek az alapgondolatok alkotják a niceai hitvallásnak is gerincét s ha elhagyjuk azokat a magyarázó toldásokat, amelyek annak a kornak bizonyos körben elterjedt felfogását foglalták magukba és azt a módot, ahogy Jézusnak személyi és hivatásbeli rendkívüliségét kifejezni akarták: fel fogjuk ismerni azokban a magunk hitének alapgondolatait is.

A niceai hitvallás minden magyarázó, értelmező hozzáadástól mentesített, leegyszerűsített alakja a következő:

Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, minden látható és láthatatlannak teremtőjében,

és egy Ur Krisztus Jézusban, ki az Atyától született,

és a szent lélekben, aki éltet, ki az Atyától ered,

és (hiszek) egy szent közönséges apostoli egyházat,

Vallok egy keresztséget a bűnök bocsánatára,¹

remélem a holtak feltámadását és a jövő világi életet.²

Ennek a leegyszerűsített hitvallásnak alapgondolatai *történelmi tények*, melyeket letagadni nem lehet. Kifejezést nyertek azok az újtestamentumi iratokban is, sőt egyenesen onnan származnak, tehát benne voltak az apostoli kor és a niceai első zsinatot közvetlenül megelőző kor keresztényeinek tudatában is és elvitathatatlanul a keresztény közösségbe tartozás föltétele volt már az apostolok korában Isten egységének hite szemben a pogány sokistenhittel, továbbá a Jézus Krisztus-voltának hite, a szent lélekben való hit, a keresztény egyház világmissziójának hite és az a hit, hogy aki a keresztény közösség tagjává lesz s ennek bizonyítékaul megkeresztelkedik, az bűnbocsánatot nyer, valamint a feltámadás hite és az a hit, hogy az ember személyi léte nem fejeződik be a halállal, hanem tovább folytatódik más alakban. Ezeket az alapgondolatokat a kor értelmi színvonalának, vallásos gondoltartalmának megfelelő magyarázó, értelmező hozzáadásokkal bővíteni, módosítani lehet, mint ahogy tette a 381-i konstantinápolyi

¹ V. ö. Csel. 2. 38: keresztelkedetek meg mindnyájan a bűnöknek bocsánatjára.

² Bereczky S.: A Keresztyén Egyház Története, 206, 207. old.

és az 589-iki toledoi zsinat, de mint történelmi tényeket eltagadni nem lehet. Ezek az alapgondolatok, mint történelmi tények kapcsolják az unitárius vallást az egyetemes keresztény vallásos felfogásba. Ezeknek a kapcsolatoknak szétszakítása az egyetemes kereszténység történelmi talajába kötő gyökérszálaknak a szétszakítását is jelentené, ami sehogy sem lenne szerencsés az unitárius egyházra nézve.

Az unitárius keresztény vallásos felfogás *keresztény konzervativizmus* is és *keresztény progresszivizmus* is. Konzervativizmus, mert mindenképen igyekszik megőrizni a kereszténységnek az evangéliumokban kifejeződő ősi formáját s progresszivizmus, mert a vallásos felfogást mindig igyekszik összhangra hozni az emberi szellem tökéletesedő kifejlése által létrehozott felfogással s a keresztény vallásos felfogásból megtartva azt, ami örökkévaló, a szellemi termelés történelmi régiségtárába helyezi azt, ami valamely kornak a fejletlenebb tudáskörből kilermelődött téves megállapítása volt. Az unitárius hitvallás Hiszekegy kérdésében is ez a helyesen értelmezett konzervativizmus és progresszivizmus kell, hogy vezessen és ez kell, hogy jelentkezék abban a „tisztánlátó, öntudatos unitárius gondolkozásban“ is, amelyről Simén Dániel mondja, hogy „egyedül hivatott arra, hogy tárgyilagos és higgadt megítélésének szűrőlencséjén keresztül, körültekintő óvatossággal mintázza meg és dolgozza ki a kor és lélek kivánalmainak megfelelő unitárius Hiszekegyet.“ Ez az unitárius Hiszekegy azonban ugyanakkor, amikor az unitárius felfogásnak rövid, összesűrített kivonata, egyszersmind az egyetemes kereszténység alapgondolatainak a foglalata is kell, hogy legyen, tehát egyben keresztény és unitárius, azaz *unitárius keresztény* Hiszekegy.

Ennek a Hiszekegynek kibővítése az emberről szóló hitvallással tulajdonképpen csak felszínre hozatala lenne annak a gondolatnak, ami implicite benne van a Hiszekegy ősi alakjában. Ugyanis a Hiszekegy minden gondolata az emberrel van vonatkozásban. Az *ember* az, aki hiszen Istenben, ki az *emberek* atyja; Jézusban, aki Krisztus-voltával kapcsolódik döntően az *ember* lelki világába; a szent lélekben, mely a tapogatózó *emberi* lélekbe áramló isteni erő; az egyházban, melynek az *emberi* társadalmi közösség jobbá tételében van hivatása az istenországának megvalósítása által; az *emberi* lélek erkölcsi megtisztulásának lehetőségében és az *ember* szellemi örökéletében. A használatos Ferencz

József-féle konfirmációi káténkban is észre kell vennünk az emberre vonatkozó szép részt, mely *bibliai alapon* mutatja ki az ember magasabbrendűségét, Istennel szemben való gyermeki viszonyát, az emberek egyetemes testvériségét (33, 34, 36, 38, 39, 40, 108 kérdés). Más egyházak kátéiban is fontos részt alkot az emberre vonatkozó hittani felfogás kidomborítása, tehát eléggé indokolt, ha az emberről alkotott vallásos hitnézet is kifejezést nyer a Hiszekegyben.

Szem előtt tartva, hogy a keresztény hitvallás tárgya mindig az egy Isten, a Krisztus Jézus, a szent lélek, a keresztény egyház, a bűnbocsánat, a feltámadás és a jövő élet, vagy örökélet volt, továbbá, hogy az *ezeokról* való hitvallás-tétel a kor felfogása és lelki szükséglete szerint mindig módosulhatott és módosult is a magyarázó hozzáadások által anélkül, hogy a történelmi alap megtagadtatott volna s figyelembe véve a Krisztus és szent lélek fogalmára vonatkozólag tett fennebbi megjegyzéseket is, az *emberről* való hitvallással bővült *unitárius keresztény* Hiszekegyet következőképen vélem megformulázandónak:

Hiszek egy Istenben, minden látható és láthatatlannak terem-tőjében, az ember gondviselő atyjában.

Hiszek az ember istenfiuságra hivatottságában, minden ember testvériségében.

Hiszek a Krisztus Jézusban, az Isten fiává magasztosult tökéletes emberben, az örök emberi eszményképben.

Hiszek a szent lélekben, az embert Isten gyermekévé tökéletesítő isteni erőben.

Hiszek a keresztény egyház társadalmi hivatásában az Isten országának megvalósítása által.

Hiszem a bűnből való megtisztulást Isten szeretete által.

Hiszem az életnek és a léleknek örökkévalóságát.

E hiszekegy-formulázásnál *látszólag* megváltozott a bűnbocsánat, a feltámadás és örökélet, vagy jövőélet fogalma, de *ténylegesen* a bűnből való megtisztulás, vagy tán helyesebb fogalmazással *megtisztulhatás*, megtisztulás lehetősége Isten szeretete által a bűnbocsánatnak korszerűbb megfogalmazása. Viszont az élet örökkévalósága azt fejezi ki, amit a szerves életnek elpusztíthatatlansága, újabb és újabb alakban való örökös feltámadása jelent, a lélek örökkévalósága pedig az ember személyi létének a testi halál után más létformában való fennmaradásával, tovább folytatódásával azonos gondolat.

Bármiképen is formulázzuk azonban Hiszekegyünket, azt meg kellene előznie az unitárius keresztény vallásos felfogást világos, érthető nyelven, röviden feltáró káténak, ezt pedig lehetőleg egy olyan nagyobb szabású hittani munkának, amely az unitárius hitfelfogás történelmi múltjának és fejlődésének, mint alapnak a bemutatása mellett a mai általános unitárius keresztény vallásos felfogást foglalja rendszerbe és igazolja, hogy mimagunk is és a rajtunk kívül állók is lássák és lássuk világosan és félreérthetetlenül minden vonatkozásban, hogy hát mi ma az unitárius kereszténység. A Szentábrahámi Mihály Summája, mely részben ilyennek íródott s amelynek kivonata a Ferencz József kátéja, ma már nem fedi mindenben a haladottabb unitárius keresztény felfogást, mivel a nagy püspöknek s korának unitárius kereszténységét foglalta rendszerbe, amelytől az azóta történt szellemi fejlődés, haladás következtében bizonyos vonatkozásokban természetesen különböznie kell a miénknek.

De akár egy nagyobb szabású hittani munka, akár káté, akár Hiszekegy íródjék, annak a keresztény vallás alapgondolatain, mint *történelmi alapon* kell felépülnie. A történelmi alapot magunk alól ki nem rughatjuk, mert az adja meg és biztosítja létjogosultságunkat, mint ahogy a növény, a fa is bármily magasra fejlődjék s bármennyire sugározza körül a napfény, csak addig tud élni, míg gyökereit a neki léte adott talajba mélyre ereszti. A leghaladottabb állapotot feltüntető s legmerészebb közlekedési eszköz a repülőgép, de a legbiztosabb kezű repülőgép-vezetőnek s a legfőkételesebb repülőgép utasának is biztonságérzetét a földdel való kapcsolat tudata adja meg, vagyis az a hit, hogy úgy fog a földre visszaszállni, ahogy onnan felemelkedett. A géppel való magasba emelkedés bármilyen nagy legyen, csak a földről indulhat ki és oda is tér vissza s nem a földdel való szakítást jelenti, hanem a földnek egy magasabb horizontális pontból való szemlélhetését. A földről teljesen megfelelkező, csak a Napot néző s merész lendülettel a Napba repülni akaró Ikaroszok sorsa a lezuhanás, megsemmisülés. Sorsviharok tengere fölött az elérni óhajtott partra a földről el nem felejtkező bölcs Daidaloszok jutnak el. A görög hitregének e tanításáról ne felejtkezzünk el mi, unitárius keresztények se, kiknek hivatásunk a magasba, a vallásos hit, minél magasabb és minél tisztább fényű világába emelkedés, történelmi valóságoknak minél magasabb nézőpontból való szemlélni tudása.

E hivatást csak akkor teljesíthetjük, ha a történelmi tények szilárd talajjáról nemcsak felemelkedni, hanem egy magasabb nézőpont megnyerése után oda vissza is tudunk szállani s tört szárnyakkal hullaroncsként nem visszazuhannunk.

A kereszténység világitó és melegítő, életet adó fehér fény-sugara a különböző fejlődési fokozatot és irányzatot jelző felekezeti színes sugarakból tevődik össze. Ezeknek egyik legértékesebb része kell, hogy legyen az unitarizmus is, de csak akkor lesz az, ha az ész prizmájának tulságos mértékű igénybe vétele által nem igyekszünk mindenképen eltávolítani a közös forrás fényugarától s ha a Simén Dániel által ajánlott „tárgyilagos és higgadt megítélés“-ről, „körültekintő óvatosság“-ról egy pillanatig sem feledkezve meg, nem csupán unitáriusok, hanem *unitárius keresztények* is akarunk lenni s vallásunk, Hiszekegyünk sem csak unitárius vallás és Hiszekegy lesz, hanem *unitárius keresztény vallás és Hiszekegy.*

Zoltán Sándor.

Harmincöt évem számadása.

*Pár év csak és a szószerinti
két emberöltő szürke hamvát
alázatos fejemre hinti.*

*Megdülhatok hát pillanatra,
mint magvető, ki Péter-Pálkor
jégverte buza közt aratna.*

*Hogy is volt? — Lettem — nem-akartan —
s felnőve, minden lét-barázdát
a tiz körmömmel felkapartam,*

*talajt magvamnak még se lettem.
Felrengtem vérző végtagokkal
— termőföld nélkül — földreverten.*

*Hittem, reméltem, kusztam, másztam,
a jégverést imával üztem:
valahol mégis elhibáztam.*

*Csak látom: egyre fogy a pálya
s úgy állok itt az égbe-nyulva,
mint hullott multam képjafája . . .*

Fülöp József.

Az egyházak jogalanyiségának problémája.

Ennek a kérdésnek a gyakorlati beállítása szempontjából jellegzetes a Magyar Magánjog Tervezetének indokolása: A Mt. nem kívánt állást foglalni azokban a vitás elméleti kérdésekben sem, melyek a *jogi személyek* csoportosítása, kategóriáik meghatározása és e *kategoriák* megjelölése körül folynak.

A jogi személyek legfőbb csoportosítása: *személyösszeségekre* és *dologösszeségekre* (*universitas personarum* és *universitas rerum*); egyesületekre és alapítványokra való felosztásuk.

A fejlődő szükségletek azonban a jogéletet számos olyan további jogi alakulatokkal gyarapították, amelyeket a tárgyi jog hasonlóképpen személyiséggel, jogképességgel ruházott fel, amelyek azonban csak erőszakoltan és tökélellenül vonhatók az *egyesület*, vagy *alapítvány* megszokott fogalma alá.

Olyan jogi alakulatok ezek, amelyek az egyesületi, vagy alapítványi jellegnek csak egyes alkotó elemeit ölelik fel, vagy éppen bizonyos átmeneti fokozatokat mutatnak.

Az elméletben ezeket többnyire köztestületek, közintézetek, testületek, intézetek stb. elnevezéssel szokás megjelölni.

Ilyenek különösen: az állam, a törvényhatóság, a község, az *egyházak*; kereskedelmi- és iparkamarák, egyetemek, gyűjteményegyetem, Magyar Tudományos Akadémia stb. Ezeket a Mt. annyi-
ban tekinti jogi személyeknek, amennyiben őket valamely *külön* jogszabály magánjogi jogképességgel ruhazza fel.¹

Ezek a jogi alakulatok alkotják az *universitas personarum* = egyesületek és az *universitas rerum* = alapítványok mellett a jogi személyek *harmadik* csoportját, amelyeknek magánjogi jogképessége tehát *külön* jogszabályban gyökerezik, míg az érvényesen létrejött

¹ Ez a külön jogszabály az egyházak részéről az egyházjog. Könyvel-
ven a szervezeti törvény, vagy egyházi alkotmány.

egyesületeket és alapítványokat maga a Mt. ruházta fel jogképességgel.¹

Ez az okfejtés egyenesen beletorkollik az *egyházak jogi személyiségének kérdésébe*.

Egy előző tanulmányom elején kiemeltem, hogy a római állam keretén belől kialakult egyházi testületek privilegizált *jogalanyiságukat* a középkoron keresztül mind e mai napig megtartották.

E jogalanyiség alapja az egyházak közjogi állása és e közjogi állásra vonatkozó jogszabályok összesége: az egyházjog, mint *külön jogszabály*.²

Az egyházjogok — az elvont és nagyszerű elméleti szempontok tárgyalása mellett — kevés súlyt helyeznek egyes vonatkozásokban a gyakorlati életre.

Ebben a tekintetben utalok azoknak a jogszabályoknak a hiányosságára, amelyek az egyházak keretében a *jogképes* szervek meghatározására vonatkoznak. Ebből folyóan utalhatok az egyház keretében való jogi személyek perbeli képviselőtének rendszeretelenségére is.³

¹ A törvényjavaslat 45. §.-nak szövege, amely az egyházat nem említi, a következő: „Minden érvényesen létrejött egyesület és alapítvány jogképes.

Jogképes továbbá az államkincstár, a törvényhatóság, a város és egyéb község, általában minden olyan jogi alakulat, vagy i n t é z m é n y, melynek a f e n n á l l ó t ö r v é n y e k értelmében önállóan lehetnek magánjogai és kötelezettségei“.

48. §. Oly jogi személyekre, melyeket külön törvény szabályoz, a reájuk vonatkozó törvények rendelkezéseit kell alkalmazni.

² E szemléletnek megfelelően mondják a Mt. indokai: „A jogi személyek harmadik csoportjára nézve a közelebbi szabályozást a vonatkozó külön törvényekre hagyja.

Mindössze néhány általános szabályt bocsát előre, amelyek a jogi személyek mindhárom kategóriájára állanak, tehát a külön törvényekben meghatározott jogi alakulatokra is, hacsak a vonatkozó specialis törvények másként nem rendelkeznek“.

A legjellegzetesebb rendelkezés a 45. §. II. bekezdése:

„A jogi személy nevében és képviselőtében szerződés kötésére és egyéb jognyilatkozat tételére, valamint más jogcselekmények véghezvitelére a jogi személynek erre rendelt szervei hivatottak“.

Az egyházak keretében a szervezetek szerint alakul ki, hogy mely szervek rendelkeznek cselekvőképes szervekkel.

³ A hazai egyházak perbeli képviselőtééről az „Erdélyrészi Jogi Közlöny“ 1916. évi évfolyamaiban részletes tanulmányt tettem közzé. Az Unitárius Egyház képviselőtéte külön fejezetben jelent meg.

Egyházi jogi szempontból reá utalok, hogy a jogi személy fogalmának kialakítása s alig 200 éves alkalmazása előtt és később mellette az „erkölcsi személy“ fogalma jelentkezett jogalanyként a jogi műnyelvben.

Azért volt a közhasználatban jelentősége a jogi személyiség fogalmával azonos erkölcsi személy és erkölcsi testületnek is.

A Kath. Egyház új egyházi törvénye (Corpus Juris Canonici) a természetes személy fogalmával szemben: az erkölcsi személy fogalmával él — a jogi személy helyett.

A 100 canon kijelentése azokon a pápai nyilatkozatokon nyugszik, amelyek azt tartalmazzák, hogy a katolikus egyház: *societas perfecta*.²

Ekként kétfajta *societas perfecta* van: az állam és az egyház.³

Ma az a közfelfogás jut érvényre a közjogban, hogy az állam hatáskörébe tartozik meghatározni az egyházak jogait.

A közjog vonatkozó elméletei és a tételes jogok rendelkezései e helyen csak a logikai gondolatmenet szempontjából voltak említendőek, mert a mai modern államok a történelmi egyházak közjogi jogalanyiságát elismerik s ekként is bánnak velök.⁴

A magyarországi 1848: XX. t.-c. az egyházak jogát paritásossá tette. Ez alapelven nyugszik, hogy a történelmi egyházak az állam keretén belől: egyformán jogalanyok.

Netter Antal a katolikus autonom egyházi jogot illetően azt az álláspontot foglalja el, hogy a kánoni-jogban az egyház jogalanyisága inkább csak elv. A konkrét jogok az egyházon belől levő természetes, vagy jogi személyekhez kapcsolódnak. Különösen áll ez az egyházi vagyon jogalanyára.⁵

¹ A 100 canon:

2. §. *Persona moralis collegialis constitui non potest, nisi ex tribus saltem personis physicis.*

3. §. *Personae morales sive collegiales sive non collegiales minoribus aequiparantur.*

² Aristoteles-től származó fogalmi meghatározás. Ő az államot nevezte volt: *societas perfecta*-nak, önmagában befejezettnek.

A középkori statisztikusok az egyházra is alkalmazták ezt a fogalmat.

³ Történelmileg ez az egyház és állam küzdelmében jutott a közép-korban kifejezésre.

⁴ Románia az 1928. évi kultusztörvény [Legea pentru regimul general al Cultelor] 21. §.-ban és a 11. §.-ban ismeri el az Unitárius Egyház jogalanyiságát s ekként jogi személyiségét.

⁵ Erdélyi vonatkozásban a róm. kath. status kezelésében levő status vagyonra. Erészben lásd: Bochkor Mihály egyházjogát.

Ennek az elvont elvi álláspontnak a gyakorlati életben való megjelenési formája: a püspökmegye és a püspöki joghatóság alól kivett szerzetes-rendek (exemptio-k).¹

A protestáns egyházak alkotmánysszervezete a presbyter-zsinati rendszeren nyugszik.

Ebben a rendszerben az egyházközségek jogalanyisága lép elsődlegesen előtérbe. Az egyházközségek önmagukban jogcselekményekre képes szervezetek: jogi személyek. Az egyes protestáns egyházak természetesen önálló és független szervezetek s ekként *societas perfecta*-jelleggel bírnak.

Az egyes alkotmánysszervezetek szervezeti kiépítettségétől függ, hogy minden egyes protestáns egyházban, mely szervezetek vannak akként kiépítve, hogy jogi személyeknek legyenek tekinthetők.

E részben egy nagy hibára mutattam rá már régen. A katolikus egyházban a jogok teljességének a képviselője: a püspök, tehát az esperesi kerületek csak adminisztratív szervek. Ellenben a protestáns egyházakban az *egyházkörök* (esperesi kerületek — egyházmegyék) a hívek bevonásával megszervezett testületek, amelyek a szervezetükben jogok és köteleességek alanyai lehetnek.

Törvénygyűjteményemben azt ekként fogalmaztam: az egyházi szervezetben az egyházközségek közigazgatási beosztása folytán az „Egyházkörök“ jelentkeznek oly szervezetként, amelyek jogok alanyaiként is szerepelhetnek. (T. K. 44 old.).

Az Országos törvények nem állanak ellen annak, hogy az egyes egyházkörök jelenlegi szervezetükben valójában jogalanyok ne legyenek.

Nincsenek akadályozva, hogy ingatlan vagyont szerezzenek. Szóval az egyházkörök jelenlegi szervezetükben jogalanyok.

Ebben a vonatkozásban a Szervezeti Törvény 174. §. d) pontja szerint: Az esperes képviseli az egyházkört a hatóságok és bíróságok előtt, mint az egyházközi felügyelő gondnok.

e) Elnöktársával együtt örködik az *egyházkör* s az egyes egyházközségek... vagyoni ügyei fölött.

A 190. §. pedig a felügyelő-gondnok hatásköröként megszabja:

¹ Idevonatkozólag az Erdélyrészi Jogi Közöny-ben az egyházak perbeli képviselőjére vonatkozó és 1916-ban megjelent tanulmány nyújt bővebb felvilágosítást, amelynek közelebbi ismertetésére ezuttal nincs szükség.

g) az esperessel együtt örködik az *egyházkör* és egyes egyházközségek valláserkölcsei élete . . . felett; azok *vagyon*i állását felügyeli, érdekeit, birtokviszonyait és jogait védelmezi.

k) képviseli az egyházkört a polgári hatóságok és bíróságok előtt, mint az esperes.¹

A magyarországi Unitárius Egyház alkotmányának bizottsági tárgyalása rendén a református egyház törvényének a hatása alatt a tervezetbe a vagyoni jogi személyiség, a jogi személyiség szabályozása is fel volt véve.

Jegyzeteim a részletekre nem tartalmaznak adatokat, de a fogalmazás is mutatja, hogy a ma elfogadott jogi műszóval éltünk.

A 3. §. ekként hangzott: „A magyarországi Unitárius Egyház és minden *egyházközsége* jogi személy“. ²

A bizottság elnökeként elvi álláspontomat mindvégig fenntartottam, hogy a protestáns egyházalkotmány szervezetéből az esperesi kör (egyházkör, egyházmegye) a mai fejlődés fokán ki nem hagyható. ³

Ennek megfelelően jogi személynek lett volna nyilvántartandó az egyházkör is.

¹ Ez a rendezés az elől kiemelt harmadik csoportbeli jogi személyek közé tartozó egyház részéről teljesen megfelelő és kielégítő.

A reformátusoknak 1933. évi október hó 31-én kormányzói megerősítést nyert I.-ső egyházi törvénye a 6. §.-ban összefoglalóan így rendelkezik:

„A magyarországi református egyháznak önkormányzati joggal bíró testületei az egyházközségek, az egyházmegyék és egyházkerületek.

Ezeknek megfelelő fokozatokban az egyházi szervek egyházközségek, egyházmegyeiek és egyházkerületiek.

Az egyházközségeknek az egyházmegye, az egyházmegyének az egyházkerület a felebvezési hatósága.

Az egyházat egyetemesen érdeklő ügyeket a zsinat és az egyetemes konvent intézi.

Vagyonjogi személyisége a magyarországi református egyháznak és önkormányzati joggal bíró testületeinek van.“

Ez a rendezés kerüli a jogi személy fogalmát, de a „vagyonjogi személyiség“ fogalmilag azonos.

² Az egyházkörről azért nem lehetett rendelkezés, mert a törvény azt a csonka megoldást választotta, hogy a protestáns egyházalkotmányok egyik pillérét: az egyházkört kidobta, nem szabályozta. Csupán a „főjegyző-esperes“ cím és hatáskör utal a múlt hagyományára.

³ Az 1939. évi bizottsági ülésen, amelynek elnöke voltam, ezt az elvi álláspontot nem tudtam a bizottság tagjaival elfogadtatni.

A tanulmány elején kiemelt külön szabályozás elvi jelentőségét a bizottság tagjai nem ismervén, ötletszerűen mellőzték a fent jelzett 3. §-t s ekként az elfogadott törvényből is kimaradt.¹

A törvények keletkezésének tömeglélektani szempontjai nagyon érdekesek. Ezért nem találtam feleslegesnek a magyarországi Unitárius Egyház keretében jelentkező szervezetek jogi személyisége szempontjából e jelentős hiányra is reá mutatni.²

Az erdélyi egyházi alkotmány-tervezet a régi törvény szellemének megfelelő formulával oldja meg a kérdést, amely a fenti elvi álláspontnak megfelelően az állami törvénnyel összhangban van.

Eszerint :

4. §. „Az Unitárius Egyház az önkormányzatát fokozatos egyházi hatóságai által gyakorolja.

Első foku önkormányzati hatóság az egyházközség, másodfokon : az egyházkör, harmadfoku : az egyházi főhatóság (Zsinati Főtanács, Egyházi Főtanács és Egyházi Képviselő Tanács).

Mindezek — mint az 1. §-ban hivatkozott kultusztörvény 11. §-a által elismert jogi személyiségek — a törvényes önkormányzatot testületi gyűléseik, tisztviselőik és bíróságaik útján gyakorolják az ország törvényében (kultusztörvény art. 25.) az állam részére fenntartott felügyeleti és ellenőrzési jog tiszteletben tartása mellett.³

Ez a javaslat a fent kifejtett elvi álláspontoknak minden tekintetben megfelel, s ekként az elméleti háttérnek ez a gyakorlati megoldása az élet követelményeit kielégíti.

Az a kérdés tehát, hogy az Unitárius Egyház keretében az

¹ Tömeglélektani szempontból jellemző volt az 1939. XI. 15-iki alkotmányozó Igazgató Tanácsra, hogy az előterjesztett javaslattal szemben elvi álláspontokat nem vett figyelembe. Kis jelentőségű módosításokat futva elfogadott, de a kérdések mélyebb jelentősége nem érdekelte. Azt is megjegyezhetem, hogy amennyiben a bizottsági javaslat az elvi módosításokkal jött volna, a törvény szövegének megfelelő módosításokat elvetette volna. Én így észleltem a tömeghangulatot.

² Gyakorlati jelentősége ennek a hiánynak a különböző hatóságokkal szemben van, mert a magyar corpus juris a jogszemélyek egységes szabályozását nem tartalmazza s ezért — mindig az egyházi szabályozás mi-ként-jére kíváncsiak. A szé szórt szabályok és eseti döntések nem mindig szolgálnak kellő uimutatóul.

³ A kultusztörvény 11. §-a: „A történelmi egyházak szervei, amelyek szervezeti szisztemáik értelmében alakíttatnak és képviseltetnek és az alap-

egyházkör *jogi személynek* tekintendő e, a könyvben már 1920-ban elfoglalt álláspontnak megfelelően el van döntve.

Észerint az egyházkörök épügy szerezhetnek ingatlanokat, mint az egyházközségek és az *Egyházkörre* épügy úgy testálhatók ingatlanok is, mint az Egyetemes Egyházra.

Az Egyetemes Egyház azonban felügyeleti jogkörében ezeket az alapítványokat és vagyonokat is felügyelni köteles.

A kifejtettek után az egyházközségek, egyházkörök és az Egyetemes Egyház, mint jogi személyek perbeli képviselésével külön fogok foglalkozni, mivel a jogi személyek perbeli képviselése is nagy gyakorlati jelentőséggel bír.

Kétségtelenül felmerült vitás esetekben mindig meggyőzőbb a szemünk előtt levő megoldás s ezért a szálló ige szerint: *grau ist jede Theorie, azonban a teoriák győzik meg a gondolkozó embereket a megoldás helyességéről.*

Dr. Tóth György.

szabályzatban benne foglaltnak (egyházközségek, parochiak, esperességek, kolostorok, arátságok, püspökségek, érsekségek és metropoliták stb.) jogi személyek“.

A cikk okfejtése nyilvánvalóvá teszi, hogy az Unitárius Egyház jelenlegi alkotmány szervezete szerint az egyházkör = esperesség = esperesi kör tehát a román tételes törvény szerint is jogi személy. Ebben a minőségében ingó- és ingatlan vagyon szerzésére jogosult.

Révész Imre válasza Révész Imrének Zoványi Jenőről.¹

Mínthogy korábbi kijelentésem szerint Révész Imrének semmiféle elmetermékével nem kívánok többé a tudomány szempontjából semmiféle vonatkozásban foglalkozni, az ő saját nyilatkozatait idézem a Protestáns Szemlében ellenem megjelent cikkével szemben:

„Nemcsak *elsőrangu tudományos munka*, de . . . érdekes könyv is. A kiváló szerző a jelenlegi forráskészletet teljesen kimerítő feldolgozásban tárja elénk a magyar puritánus = presbyterianus mozgalmak egész képét: *mozgató eszméiket . . . egészen a csak éles kritikával, finom lélektani érzékkel megállapítható . . . kulisszaitkókig*. Az óriási adathalmazt . . . *mesteri kézzel*, anyaga fölött teljesen uralkodva *csoportosította* a szerző, logikusan folyamatos, *megfelelően objektív* előadásban . . . A könyvet ezek a tudósi, történetírói jelességek teszik alkalmassá arra, hogy *olvasója a szóbanforgó kornak és embereinek lelkébe valósággal beleélhesse magát*,² s ez az, ami ezt a következetesen tudományos módszerrel megírt művet . . . olyan érdekessé, vonzóvá tudja varázsolni . . . Zoványi Jenőnek az *egész magyar protestantismus hálás* lehet azért, hogy multjának egy olyan nagyjelentőségű . . . darabját most a maga eleven egységében szólította életre . . .“

(Református Szemle 1911. 844—7. l.).

„*Hálásan* emlékezve irányomban állandóan tapasztalt . . . nagybecsü jóindulatára, legyen szabad most azt a bátorságot vennem, hogy munkásságom némely pontjaira nézve ne elégedjem

¹ Mivel érdemes munkatársunknak „Uj Egyháztörténetírás“ c. dolgozata, melyre vonatkozólag Révész Imre a Protestáns Szemle 1940 évi 3-ik számában „Nyilatkozat“-ot adott ki, melyet a helybeli Református Szemle is átvett, folyóiratunkban jelent meg, kötelességünknek tartjuk ezen válasz közlését. Ezzel ezt a kérdést részünkről befejezettnek tekintjük. Szerk.

² No lám! Hiszen ebben vagyok színvak! Akkor még liberalis is képes volt rá?

meg a műveiben tapasztalható nagyértékű ujjmutatásokkal, közvetlenül is kéjlem azoknak megszaporitását... Világosan látom, hogy egy teljesen mai színvonalon álló, professori célokra készült összefoglalás a munkám irányítása szempontjából mégis feltétlenül szükséges szolgálatokat tehetne. Ilyennek azonban én *egyesegyedül a Nagytiszteleted előadásait gondolom*... Boldoggá tenne Nagytiszteleted, ha... közölné velem *véleményét* — amelyet kifejezetten a *legsúlyosabbnak tartok hazai tekintélyek között* — ... Dévay-tanulmányaimról... Maradok készséges szolgája és — *műveiből — hálás tanítványa*...“

(Kolozsvár, 1914. aug. 7-én irt levél.)

„A Dévay-tanulmányokban... már t. i. most készülő folytatásukban már *régóta a Nagytiszteleted javallta ultra léptem*...“¹

(Kolozsvár, 1914. aug. 17-én irt levél.)

„Méltóztassék megengedni, hogy a legőszintébb szívvvel és igaz örömmel kívánjak minden áldást ahhoz az új, nagy munkakörhöz, amelyik *e hazában egyedülálló értékű szakmunkássága által már régóta praedestindtan*, egyetemi tanári kinevezésével beléállított.“

(Kolozsvár, 1914. szept. 12-én irt levél.)

„Nagybecsű *véleményének még akkor is meglesz a teljes érteke számomra, hogy ha az merőben negative is üt ki*.“

(Kolozsvár, 1915. jan. 3-án irt levél.)

„... ez az, amelyre vonatkozólag elsősorban szeretném megismerni nagybecsű s *munkám sorsára nézve döntő* véleményét... A Debrecen és Kolozsvár közti viszony mind fájdalmasabbá váló elmérgesedésében különösen jól esik az, hogy Nagytiszteletednek *mindenkor teljesen tárgyilagos és emellett jóindulattal teljes megértésére*² számíthatok és számíthatunk mindnyájan.“

(Kolozsvár, 1915. márc. 31-én irt levél.)

„Igen hálásan köszönöm dolgozatomnak kegyes átnézését s a melléje csatolt *nagyértékű és nagyon tanulságos* jegyzeteket. Ezeknek egy részét a megfelelő javítások megtételére *nyomban fel is használtam*. A másik részéből pedig a magyarországi kálvinizmus kezdeteinek *alaposabb megtanulmányozására merítettem határozó indítást*... Maradok a *legmélyebb hálával*...“

¹ Micsoda eltévelyedés!

² Ugyan! Hát mégis?

(Kolozsvár, 1915. máj. 9-én irt levél.)

(Zoványi) „a régibb egyház- és egyházi irodalomtörténetirői típusnak *legnagyobb érdemű és energiájú képviselője* . . .“

(Protestáns Szemle 1917. 206. 1.)

„ . . . itt már a gratulatiót nem annyira a Professor Urhoz kel-
lene adressálni, mint sokkal inkább magához a debreceni egye-
temhez, mely a Zoványi Jenő disz doktorságával *elsősorban ön-
magát tisztelte és becsülte meg*“.

(Kolozsvár, 1917. dec. 9 én irt levél.)

„ . . . *üditően, fölemelően és biztatóan hat* ennek a két ha-
talmos műnek¹ a megjelenése. Mindakettő egy-egy *igazán nagy-
szabású tudósi életmunka összefoglalása s úgy a tartalmi, mint a
formai értékek szempontjából mindkettő méltó* írójának a tudo-
mányos egyháztörténetírás terén *évtizedek óta ismert és nagyra-
becsült nevéhez. Közös kiválóságaik: a teljesen önálló forráskuta-
tásokon alapuló, szigoruan kritikai és hiánytalanul pragmatikus
feldolgozás; . . . továbbá az a legnagyobb elismerésre méltó tárgyi-
lagosságra törekvés, amely a két könyvet minden vonatkozásban
annak ellenére is áthatja, hogy Zoványinak a maga erősen egy-
oldalú és subjectiv vallásbölcseleti álláspontján . . . néha szemmel-
láthatólag nehezebbre esik megerősznie tárgyilagos judiciumát . . . ;
végül az irodalmi formának komolysága, előkelősége, csínja . . .“*

(Hit és Élet 1923. 29—30. 1.)

„Méltóságos Dr. Zoványi Jenő urnak, a magyar protestáns
egyháztörténetírás *nagymesterének*“.

(„A magyar protestántizmus története“ című műve (1923)
cimlapján levő ajánlás.)

„Méltóztassék megengedni, hogy a mellékelt két kötetet . . .
föjlájnlassam annak *a nagy és igaz tiszteletnek és mélységes le-
köteleztetésnek* a jeléül, amelyet én a Professor Ur iránt *holtomig
érezni és nyilván vallani meg nem szünök a minket elválasztó
világnézeti vonalak ellenére sem* — s amelynek hogy többször és
többféleképpen nem tudok kifejezést adni, annak oka körülményeim-
ben és nem egyéniségemben rejlik² . . . *Tiszteletem és hála* is-
mételt nyilvánításával vagyok a Professor Urnak tanítványi hive . . .“

¹ Teutsch Fr.: Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen
és Zoványi: A reformáció Magyarországon 1565-ig.

² Most eléggé kifejezést adott neki . . . egyéniségéből folyva.

(Debrecen, 1924. jan. 8-án irt levél.)

„A ...fiatalember oly területen dolgozik, amelyen a Professor Ur nemcsak Önnek, de *nekem és mindnyájunknak vitán felüli mesterünk* ... — az Ur Isten minden áldását kérem... arra is, hogy *példaadóan munkás és tudományos alkotásokban oly gazdag életét, — mellyel kevesekhez hasonlóan gazdagította meg a magyar tudomány megrostált anyagkészletét* — mindnyájunk javára és örömeire még igen számos ...*hasonlóan értékes alkotással* koronázza meg.“

(Debrecen, 1935. ápr. 14-én irt levél.)

„...*páratlan tudásu* (Zoványi) ...“¹

(Protestáns Szemle 1936. Szőlősi Mihály : „Bujdosó magyarok füstölgő csepüje“ ismertetése.)

„Vajha megadatnék a ránk jövő esztendőben... Professor Urnak az az öröm, *a magyar tudománynak pedig az a nagy szerencse és gazdagodás*, hogy kéziratban levő *rendkívüli becsü* dolgozatainak valamelyikét nyomtatva is lássa és lássuk... Így most már a Professor Ur lehet *az egyetlen*, akinek hatalmában állhat engem esetleg nyomravezetni. Nekem igen nagy segítséget jelentene, ha a Professor Ur *hatalmas tudása és memoridja* nyomra vezethetne.“

(Debrecen, 1935. dec. 29-én irt levél.)

„Karácsony táján kompareálok a magyar ref. egyháztörténet jónéhány litografált ivével, hogy nagyon kedves ígéréthez képest méltóztassék átnézni és *szigoruan megbírdalni*.“²

(Debrecen, 1936. okt. 25-én irt levél.)

„...Nagyon szépen köszönöm az *okositást*. Hasznát is *vettem rögtön* ...“

(Debrecen, 1936. okt. 30-án irt levél.)

„Nagyon kérem, hogy *tetszés szerint időben és formában*³ kegyeskedjék velem közölni nagyon becses véleményét. *Mindenért... nagyon hálás leszek* ...“⁴

(Debrecen, 1936. dec. 28-án irt levél.)

„Nem kezdhetem ezt a jelentést másképen, mint csak a leg-

¹ De azért most tudatlan vagyok.

² Ezt tettem. Volenti non fit injuria.

³ Először magán levélben. Ez nem használt, tehát kénytelen voltam másképen is.

⁴ Látom.

nagyobb elismerés, sőt csodálat és hála kifejezésével. Igaz, hogy annak, aki Zoványi professor ur több mint félszázados egyháztörténettudományi munkásságát ismerte, tanulmányozta, hasznosította: ez a hatalmas munkálat... egészben véve nem hozott és nem hozhatott meglepetést. Zoványi Jenőről mindazt joggal várni lehetett, amit e munkálatában ad: a bámulatosan gazdag tudást, a nagyszerű akribiát, a szabatos kritikai megállapításokat, a téves köztudatnak lépten-nyomon a tények erejével való helyesbitését. Mindezekben őt mi, a fiatalabb egyháztörténetíró nemzedék eddig is versenyen kívül álló mesterünknek ismertük. Mindemellett még azok is, akik ezt a nem egy tekintelben egyedülálló munkásságot szakszerűleg ismerték és értékelték, lépten-nyomon megállapíthatják ez óriási anyag tanulmányozása közben, hogy Zoványi Jenő a magyar protestáns egyháztörténetírás számára még adatok és kritikai megállapítások tekintetében a meglepetések egész sorát tartogatta — s ezekből a meglepetésekből most, életművének ebben a koronájában, mindazt pazar kézzel bocsátja közjóra, ami ilyen lexikoni cikkek keretében és módszere mellett egyáltalán közrebocsátható.. Nem nehéz elképzelnünk, micsoda ujjabb föllendülése várható magyar protestáns egyháztörténettudományunknak most, amikor majd ez az új Zoványi-anyag... közkincscsé lesz. Ezért lesz e munkálat megjelenése magyar tudományos életünknek kivételes eseménye, amely tiszteletet parancsoló módon fogja éreztetni hatását még a nemprotestáns tudományosság számára is... A magyar protestantismus tudományát a Debreceni Ember Pál gyűjteményének szétszóródása meg a nagyenyedi kollegiumi könyvtár pusztulása óta nagyobb kár még nem érte, mint amilyen — egy emberöltőre pótolhatatlanul — érni fogná akkor, ha ennek az anyagnak... megjelenése előtt baja esnék...“

(Szakszerkesztői jelentés... Z. J... a Theologiai Lexikon számára készített cikkeiről 1938. márc. 11.)

„Nagyon hálásan köszönöm szives levelét és megjegyzéseit, amelyeket nagy hasznomra fordítottam...“

(Debrecenből 1937. szept. 15.-én írt levélben.)

* * *

Befejezésül kénytelen vagyok rámutatni azokra a tudva valótlan állításokra, melyekkel az önmagának erkölcsi bizonyítványt kiállító Révész jónak látja megspékelni főrmédvényét.

1. Én állásomat még Sárospatakon is csak ideig-óráig vesztettem el, mert az ily értelmű ítéletet hatályon kívül helyezte perújításkor a konventi bíróság felmentő ítélete, tehát rendes gondolkozású ember ezt nem hánytorgathatja. Debrecenben meg soha szóba sem jött efféle az illetékes helyeken. Különben maga meghazudtolja önmagát, midőn nyugalmazott egyetemi tanárnak mond.

2. Én soha hűséget nem fogadtam a ref. egyháznak, még kevésbé dogmáinak. S még ha — felléve, de meg nem engedve — fogadtam volna is, az ugy sem terjedt volna ki minden eshetőségre, mert becsületes ember még akkor sem áldozhatná fel a meggyőződését. Különben is, aki Szekfünek a történetírását még védelmébe veszi felekezeti tekintetben, az ne beszéljen a ref. egyház iránti hűségről. Szolgálatában pedig 1914 óta nem állok a ref. egyháznak, hanem, hála Istennek, állami alkalmazott vagyok.

3. Hogy a nagyapját, a nagy Révész Imrét kivégeztem, azt csupán a saját lelki válságának rémképeiből meríti. Mert az, hogy az unoka által költött nagyon is egyoldalú és irányzatos panegyricus színek superlativusait és légből vett tulzó ábrándképeit való értékekre szállítottam le, vagy az, hogy annak egyes történelmi tévedéseit alkalomlag helyreigazítottam (miként akár a magaméit is): csak az unokai hályogon keresztül látszhatik kivégzésnek. Ha én ki akartam volna őt végezni, már régen megemlítettem volna valahol, amiről most, e provokálásra szólok először, hogy mennyi rengeteg hibát ejtett a tiszántuli egyházkerület jegyzőkönyvének regestáiban. De még ez sem kivégzés.

4. Nem mondja ki, de rosszhiszeműleg úgy állítja be, mintha nekem is részem lett volna a tiszántuli egyházkerület története előfizetőinek gyűjtésében. Holott tudja, hogy én csak azután, 1938 nyarán kapcsolódtam belé a dologba, akkor is úgy, hogy csak 1938 szeptemberében véletlenül értesültem az előfizetések gyűjtése miatti panaszkodásról, amikor már rég túl voltak rajta. Egyébként sem volt azóta sem semmi közöm a kiadás körébe tartozó dolgokhoz. A második kötet tartalmát pedig akkor ismertem meg, mikor a két kötetet együtt teljesen készen megkaptam. Na! de ebben még ő sem emel vádat ellenem. Megvádol ellenben az első kötet tartalmáért, melyre nézve annyit mondhatok, hogy az utolsó betűig tiszta igazat irtam, értékeléseimben pedig mindenütt a legnagyobb tárgyilagosságot tartottam szem előtt. Sehol sem ferdítettem el a valót és nem hibáztattam a hibátlant a hibás helyett,

mint ő tette egy idevonatkozó esettel, csupa politikai pártérdekből. Persze az neki a „történetírás magasabbrendű feladata“, mikor meghamisítja a tényeket, de az már pamflet, ha én leleplezem ezt a cselekedetét. Hjah! bizony én nem az ujjamból szopom a történelmet és nem kenyerem a hivatalos történetírás, ami miatt már az apjával is ellentétbe kerültem volt és aminek érdekében ő évtizedek óta veri a nagydobot. És amikor magam is azt vallom, hogy nálam eredménytelenek maradnának az általa rendezett pótinfolyamok, megelégedéssel látom, hogy ő nagy hasznát vette azoknak, amelyeket még egyetemi professor korában is velem rendeztetett magának. Csak az a sajnálatos, hogy azt mégsem bírták meggátolni, hogy az ő minden irányban örök ifjúságával forgatott köpenyege méltó helyét el ne foglalja a családi ereklyéi között.

Dr. Zoványi Jenő.

Tavaszi csendélet.

Havas reménye volt emez, kis tyukanyóé másik.
Most ékes roncsaik fölött tavaszi nap cicázik
az udvar rejtett mélyén.

Fenyőn toboz volt, száz-magu, — uj élet a tojásban:
behozta ő, megvettem én, mert ünnepelt a házam
kőrácsony s husvét éjén.

Fenyőre angyalhaj terült, tojásra festett márvány,
két ünnep disze lettek így, mint égi szép szivárvány.
Most megtépetten, árván.

Szemétre-szánt játéka tavaszi napnak, szélnek.

Egy frissen nyílt ibolyaszál hallgatja, mit beszélnek —
harmatban —
uszó szemmel.

„Angyal hozott, fenyő, ne sirj! — Engem meg nyulfióka!“

Sóhajt a megcsufolt fenyő: „Bőrünkre ment a móka...“

Hej, ember... ember... Ember!“

Fülöp József.

Geleji Katona István és az unitáriusok.

A múlt 1939-ik év 350-ik évfordulója Geleji Katona István erdélyi fejedelemskori református püspök születésének. Arra az időre esik munkásságának ideje, mikor az erdélyi fejedelemség aranykorát élte: Bethlen Gábor és a két Rákóczy György uralkodásának idejére. Kétségen kívül egyike volt kora legkiválóbb embereinek. Egyik kortársa, Basirius az angol származású teológus „legsúlyosabb és legtanultabb“ férfiúnak (vir gravissimus et doctissimusnak) nevezte. Kiváló theologus az orthodox kálvinizmus vonalán, nagy egyházszervező és egyházjogi író, bizonyos mértékig nyelvújító is. Mint teológus ő a szerzője a *Titkok titka* (1645) és a *Válság titka* (1646) című műveknek. Mint nyelvész, egy kis grammatikát is írt. Mint egyházjogász a „Szathmárnémeti kánonok“ összeállítója; mint a benső vallásosság előmozdítója az énekeskönyvnek a kiadója. A fejedelemtől nagy befolyásnak örvend s ennek folytán minden adottsággal rendelkezik, ami egy sikeres munkához szükséges. Harcos vérmérséklet, mások véleményét, ha az övével nem egyezik, nem tudja tűrni. Az Angliából beszivárgott independens, presbiteri és puritáni mozgalommal szembeszáll s azok terjedésének gátat vet. Egyházi beszédei korát különösen jellemző beszédek.

Küzdelseiben nem áll meg egyháza keretein belül, hanem nagy harcot folytat az unitáriusok és a szombatosok ellen. Ugy tűnik föl, mintha az unitáriusok ellen kellene fordítania minden erejét. Ez tűnik ki a *Titkok titkának* címe alá írt jegyzeteiből és bevezető soraiból. Ezek között a következőket olvassuk: „*Titkok titka* azaz az öröktől fogva magától őszinte való és megoszthatatlan egységű *Jehovai* természetben levő és élő, állattal, hatalommal és méltósággal egyenlő *Elohim* személyeknek, három többségek felől való mennyei titkos tudomány, melyet az ó- és újtestamentumból az üdvösségre elégségesen kinyilatkoztatik, elronthatlanul megerősíttetik, és a régiek helyébe minapában támadott új tévely-

gőknek s nevezet szerint Enyedi Györgynek testi okoskodásaitól, agyas csavarásaitól és színes magyarázataitól s fortélyos ellenvételeitől vastagon megoltalmaztatik“.

Itt tehát ugy látszik Enyedi Györgynek a „Szentírás ama helyeinek magyarázata“ stb. című művére gondol. Az antitrinitarismusra nézve így nyilatkozik: „Arius kidermedése után támaszta az ördög ugyanazon saeculumban egy Photinus nevű embert, ki az Úr Krisztusról még nálánál is böcstelenebbül és mocskosabban értett: mert annak eredetét ingyen sem a lezűlő teremtésre, mint Arius, hanem csak a Mária méhében való fogantatásra vitte, semmi magánlévő Istenséget neki nem tulajdonítván, hanem merő embernek lenni tanítván és hogy az Atyát, mint Istent, a Christust pedig csak mint embert kellessék tisztelni, állítván, amint Nicefonus bőven ír felőle. Ennek követői immár a mostani Socinianusok és Blandratisták, kiknek a Kristus személye felől való értelmekek még az Ariusénál is sokkal éktelenebb és oktalanabb és ez okon Photinianusoknak inkább hivatthatnak, mint Arianusoknak“.

Servet Mihályról pedig így ír:

„Ama spanyol Servetus Mihályt a Szent Háromság és Christus örök Istensége ellen való káromkodásért a genevaiak megperzselték 1553 esztendőben“.

Blandratát és János Zsigmondot meg így mutatja be:

„Blandrata a szegény ifju Szapolyai János király udvarába kerülvén, ragadékony rühét másokra is átkené.“

A Blandrata tana atheismussá, Judaismuszá fajult; mert Dávid Ferenc mesterénél, Blandratánál bölcsebb lenni akarván, elébb mene ez egyben s azt kezdé rebesgetni, hogy a Christust még csak isteni névvel se kellessék illetni, sem pedig könyörgésben, imában segítségül hívni. Blandrata az ő tőle behozott tudománynak olyan csudás fajzatától ugyan megrettene és látván, hogy minden Isten nélkül valóság és zsidózás jőne ki belőle, amint meg is lőn, Ferenc ellen támada és ellenben, amint tőle lehet, erősen állitá, hogy a Christus, ha nem természet szerinti örök Isten is, de azért imádni kell, de nem directe, hanem indirecte“.

„Sokan Dávid Ferencet mártírnak tartván, őt követik. Mások meg rajta is keresztül menvén, zsidóságba sűlyedének; az újtestamentumon s az evangeliumon éppenséggel kiadván, csak az őhoz és a Mózes törvényeihez ragaszkodának, annak ceremonias

tiszteleteit gyakorolták, az Úr napja és esztendőök szokásai keresztény ünnepek helyett a szombatot és a zsidó ünnepeket ülték és minden helyen magoknak zsinagógát építvén, azokban minden szombatonként Mózes 5 könyvét olvasták, testeiket zsidó módra sanyargatták, az eledelekben való válogatást és a tiszta s tisztátalan állatok között való különbséget megtartották, sőt néhol-néhol még a férfi gyermekeket körülmetélték“.

A dézsi egyezkedés méltatása után így ír: „Oh vajha azok, akik a Christust nem imádják, mind relegáltatnának és mind kiüzetnének. Ez a szép tartomány ettől a dögletelességtől alkalmasan megtisztulna, mert benne ott igen kevés maradna“.

Az Enyedi György főnnebb említett művére, — ugymond — oly feleletet ad, hogy azoknak az Isten ellen az égbe ordító szájaknak lesz min rágodniok, csak legyenek fogaik hozzá.

S ha még idézzük a bevezetésből azt is, hogy az erdélyi orthodox püspöknek — ahogy akkor az erdélyi ref. püspököt nevezték — az a célja e művével, hogy „ármánykodó szájakat (természetesen az unitáriusoknak) bedugván és abból kibőfögött bűdös kérdéseket mint a szentséges személyekről s mind az igaz keresztényi vallásunkról elhárítván, e kis munkát jó kedvvel elvállalom.“

Ennyi idézet bőségesen elegendő arra, hogy Geleji Katona István erdélyi ref. orthodox püspök, hangjával, irányával, céljával tisztába jöjjünk.

A nagyon terjedelmes két munkának tartalmát fölösleges volna részletesen ismertetni. A mai ember teljesen másképpen szemléli a hittani kérdéseket. Különben az idézett mondatok teljes mértékben előnkbe tárják az irónak célját, de előnkbe tárják az unitáriusokról való állásfoglalását is. De éppen ezért, ebből a hangnemből és lelki magatartásból kiindulva, szükségesnek látszik néhány kérdésnek a fölvetése.

Vegyük ezeket a kérdéseket rendre.

János Zsigmond idejében, a megelőző században törvényt hoztak, hogy vallásáért ne üldözzenek senkit. Az unitárius vallás hívei könyveikben, vitatkozásaikban meghonosították azt a hangnemet, amely az ellenfelet nem bántja, durva, gyalázó kifejezéseket nem használ, egyszóval emelkedett szellemét, gondolkozását változtatott szavakkal, nemes beszéd- és irás modorban juttatja kifejezésre. A vallási türelem a János Zsigmond korabeli Erdélynek

legkiválóbb erénye volt. Ezt a nyugati világ nemcsak elismerte, hanem Erdély egyik legkiválóbb dicsőségének is tartja. Geleji Katona István minderre semmit sem ad. Mintha fájna neki a XVI. század fenkölt másfél évtizedének szelleme. Ennél a kérdésnél tehát éppen az ellen az erdélyi szellem ellen tiltakozik és küzd Geleji Katona István, amely XIX. és XX. századi értékelés igazolása szerint kies hazarészünknek legnagyobb dicsősége.

Ha azonban tovább megyünk, még ennél is fájdalmasabb tapasztalatra jutunk. A fejedelem elnökle'e alatt tartott *dézsí complanatio* rendezte az unitáriusok ügyét. E szerint az unitárius egyház jogi helyzete vitán fölülr rendezést nyert. A recepta religio joga ujból törvényes megerősítést nyert az 1579. évi Blandrata-féle hitvallás alapján. Erdély vezetői szívesen tudomásul vették a lengyel unitáriusok hitvallását is, amely most már teljesen ki volt fejlődve és socinianizmus néven ismerték. Geleji Katona Istvánban azonban nem volt annyi igazi erdélyiség, hogy az unitáriusokkal megkötött egyezség után is legalább tűrhető viszonyt teremtsen, pedig az unitáriusok elfogadták a béke kedvéért a Jézus imádását. Nagy gunnyal ír a Genfben megégetett Servet Mihályról, pedig Servet Mihály a Krisztus imádása mellett állott, ha teológiaja távol állott is kora orthodoxiájától. Azt az alapot is elítéli, amit az erdélyi törvényhozás elismert. A szombatosokat és az „istenkáromlókat“ a dézsí bizottság szigoruan elítélte. Torockai János ötvöst a cigányokkal agyonköveztették, testvérével: Annával ekklezsiát követtettek, sokakat botbüntetéssel térítettek jobb belátásra, a szombatosokat pedig kemény börtönbüntetésre ítélték. Az állam ereje tehát elég nagy volt ahhoz, hogy az unitáriusok mögé bujt szombatosokat és a Dávid Ferenc hitvallásán álló hívöket (ezeket nevezték „istenkáromlóknak“) ne csak elhallgattassa, hanem meg is semmisítse. Valóban a dézsí egyezség a szombatoság ügyét elintézte. Ez a szerencsétlen és szükségtelen alakulat tovább már számításba jövő bajokat nem okozhatott.

A dézsí egyezség azonban az unitárius egyháznak is sokat ártott. Magát az egyházi szervezetet megmentette, de a hitélet belső fejlődésére rendkívül károsan hatott az, hogy olyan hitvallást kényszerítettek az unitáriusokra, amelyet nem hittek. Ta'án ez is egyik oka annak, hogy a modern idők unitáriusai annyira idegenkednek a megállapított hitvallástól és a hitvallásokban a szellem, a lélek fölött való zsarnokságot és a benső hitélet hiányát

látják. Jól tudták, hogy az unitárius lelkekből a vértanu Dávid Ferenc szelleme nem halt ki és azért Geleji Katona István és mások is többször a szemünkre velik, hogy titokban Dávid Ferencnek a nyomdokain járnak. Nem állanak a törvény által elismert hitvallás alapján.

A dézsi egyezség szigorú parancsai szerint a Dávid Ferenc és Enyedi György hite szerint s a megegyezés ellen még csak „sultogni“ sem volt szabad. Az unitáriusoknak a fejedelem előzetes jóváhagyása nélkül könyvet nem lehetett kinyomtatni. Árkosi Benedek jámbor elmékedései nem nyerhették meg a fejedelmi cenzor hajlandóságát, pedig ezek a jámbor elmékedések teljesen a dézsi egyezség határozatai alapján készültek. Az unitáriusok nem jutottak szóhoz sem a közélet terén, sem az irodalomban. És ennek ellenére az erdélyi igazhitűek püspöke jónak látja, hogy a teljesen elhallgatott unitáriusokról súlyos ítéletet mondjon a dézsi egyezség kelte után a hetedik esztendőben. Ne feledjük el akkor, amidőn az unitáriusoknak a védelemnek egyetlen lehetősége sem állott rendelkezésükre. Valahogy úgy érezzük, hogy Geleji Katona István két hatalmas teológiai műve — szükségtelen kegyetlenség.

Szükségtelen volt kifelé, mert az unitárizmus egyáltalán nem jelentett semmi veszedelmet Erdélyországban. Szükségtelen a református egyház belső élete szempontjából is, mert a már kialakult kálvini szellemhez és tanhoz semmi újat nem adott. Az erdélyi vallási türelem lett volna az új szellem, de az teljesen hiányzott belőle.

Ezeken kívül van Geleji Katona Istvánnak egy súlyos mulasztása. Nem vette észre, hogy az idő mit követel tőle. Jól és biztonságban érezte magát az erdélyi fejedelmek védelmében, mint a kőszáli sas a fészkében. Azonban a vadász néha a kőszáli sast is sikerrel támadja meg s a vigyázatlan madár-király pórul jár. Európában már megindult az ellenreformáció. Nemcsak a hatalom durva fegyvereivel, hanem szellemi fegyverekkel is. Erre kellett volna fölkészülni, hogy amikor a kis Erdély megszűnt protestáns ország lenni, akkor nagyobb erővel állhasson ellen a róm. katolikus hatalmi elnyomásnak. A III. Károly és Mária Terézia alatti elnyomások megtanították Erdély protestánsait arra, hogy a közös veszedelem ellen közös erővel kell küzdeni. Sőt Geleji Katona István gyermekkorában már a reformátusok és unitáriusok egyesült erő-

vel küzdöttek a közös veszedelem ellen a zsarnok Báthory Zsigmond idejében. Kár volt arról elfeledkezni olyan hamar és ott keresni az ellenséget, ahol tulajdonképpen a jó barát van.

Eppen ezért sajnálattal állapítjuk meg, hogy Geleji Katona István életművének egy jó nagy része nemcsak fölösleges fájdalom okozás, hanem egyuttal erőpazarlás is volt.

Mindezeket nem azért mondtuk el, hogy a testvérelekezetnek fájdalmat okozzunk. Azért sem, hogy Geleji Katona Istvánnak emberi nagyságából valamit levonjunk. Mindent elismerünk, ami elismerésre méltó, de az igazság őszinte kimondásától nem szabad eltérni. Az unitarizmus Erdélyben a magyar szellemben jelent annyit, hogy létjogosultságát elismerjék és megengedjék, hogy azon az uton keresse a vallásos igazságot, amely megnyugtatja, amelynek igazságáról meg van győződve.

Az erdélyi fejedelem egyik legfőbb tanácsosának legalább annyira „erdélyinek“ kellett volna lennie, hogy a törvény által bevett felekezetet, ha nem is tetszik az neki, úgy tárgyalja, mint maga a törvény; azzal a tudattal, hogy azt a törvény védi, annak szükségessége, értéke a kereszténység nagy hivatása szempontjából az ország törvényhozói részéről már meg volt állapítva. A haladás útját akarta megállítani Geleji Katona István, midőn csupán felekezeti szempontból fogta fel feladatát.

A nagy ellenség előtti meghajtjuk az elismerés lobogóját, de egyuttal ismételjük a názárethi Jézus mondását (akinek, még is van köze a kereszténységhez): „Arról ismerjenek meg titeket, hogy az én tanítványaim vagytok, hogy egymást szeretitek“. Ez a nagy keresztényi igazság mindenkinek szól, a kereszténység bármely árnyalatához tartozzék valaki. S csak mi, mi erdélyiek, a vallásszabadság klasszikus földjének magyar lakói ne értenők-e meg?
Benczédi Pál.

Egy törzsökös székely család életéből.

— Az alsóbencédi Gyallay-Pap család székelyszentmihályi ága.¹ —

Minden kornak megvan a maga olvasmány divatja, ama kedvelt írói mű, amelyet az olvasó közönség „irodalmi csemegének” szokott elismerni. Lehetséges, hogy a nagy eseményekkel telt, de valójában érthetetlen korunk talányszerúsége hozza magával azt, hogy a legkeresettebb olvasmányok ma azok, melyek történelmi vonatkozásokban, a multat felelevenítő rajzaikban tárják eléink egy letűnt világ rejtelseit.

Ami ma történik, azt úgy sem fogjuk fel véges ésszel... az események cikázó sebessége túlságos viharossággal cibálja a történelem szekerét ide oda... gyerünk hát a multba, kutassuk, tanulmányozzuk azokat a dolgokat, amelyek egy távolabbi szemlélet tárgyilagosságában leszűrve, nyugodtan és tisztán állanak előttünk. A mai történelírás már nem elégszik meg azonban az ún. történelmi események egyszerű idézésével, a modern kutatót már nem csak az országokat és népeket mozgató államokiratok érdeklik, hanem mélyebbre merülve, a régi idők *lelki világára* is kíváncsi, a hajdani multnak *korszellemét* is fel akarja böngészni, azt, hogy miként éltek apáink, mik voltak apró-cseprő gondjaik s örömeik és főként hogy hogyan gondolkodtak? Bár a nap régen is úgy állott a delelőjén, mint ma, a csillagok járása sem változott, föld és levegő is ugyanaz volt, de a világ — oh az egészen más volt...

De hát milyen? ... És honnan tudjuk meg, hogy milyen?...

Úgy, hogy belenyúlunk a régi levelesládák avatag papirhalmaza közé és a nagy levéltárak okiratainak pecsétetes pergamentjeiből felépített történelmi műveket, telehintjük az elmúlt idők apró

¹ P. Szentmártoni Kálmánnak a Gyallay-Pap családról írt tanulmánya a napi sajtóban is élénk visszhangra talált. Itt közöljük a véleményét a munkáról egy nem unitárius írónak.

Szerkesztő.

történetecskéinek himporával, a mindennapi élet tarka színfoltjainval, míg magunk is nem érezzük azt a levendula szagot, amely apáink otthonát árasztotta el, míg teljesen benne nem élünk abban a korban, melyet megismerni óhajtunk.

P. Szentmártoni Kálmán ezt a feladatot vállalta, amidőn nem sajnálta felkutatni az *alsóbencédi Gyallay-Pap* család levelesládáját. Nem csak érdemes, de értékes munkát is végzett. Érdekességét csak fokozza azon körülmény, hogy a népszerű írónknak, a „Magyar Nép” közismert szerkesztőjének, *Gyallay Domokosnak* a családjáról van a munkájában szó. Tőle tudjuk meg, hogy a mi Gyallay Domokosunk miért egyúttal Pap Domokos is? Egyik őse, a XVII. század elején élt lófő székely *Gyallay Sámuel*, papi ember volt Udvarhely széken, unitárius lelkész Tarcsafalván. A fiait, az édes atya foglalkozása után, már úgy hívták, hogy Pap György és Mihály. Ilyen névváltoztatás biz’ előfordult abban a korban. Így pl. tudjuk, hogy a Sepsi széki első ref. főesperes, „honorabilis pastor Ladislaus”, vagyis László papnak a családi neve hilibi Nagy László volt, de a fia már mint Pap János szerepel az okiratokban és bizonyára így hívnák utódjait ma is, ha vele a család ki nem hal. És nem érdekes-e az, hogy már ez a *Gyallay Sámuel* is íróember volt, kinek kéziratos gyűjteményét ma is őrzi az E. M. E. kézirattára, úgy hogy nyilvánvaló, hogy az ő írói termékenysége öröklődött át a család többi pennát forgató fiaira is.

Szentmártoni Kálmán főként két tagjával foglalkozik a Gyallay-Pap családnak, *Pap Sámuellel* és fiával *Mózessel*. Ezeknek szereplése már ki kívánczodik a mindennapi élet szűrkeségéből, unitárius egyháztörténelmi, sőt közlörténeti jelentőségük is van. *Pap Sámuel*, a székelyszentmihályi jómódú 180 holdas gazda, a múlt század elején már vezető egyéniség a falujában, egyházának hűségesen sáfárkodó gondnoka, aki úgy építi fel a falunak ma is díszes nagy templomát, hogy falaival körülrakatja a régi elavult Isten házát és amidőn az új már készen állott, csak akkor hordatja ki a régi épületet, hogy az ájtatos hívek imádkozó kedve félbe ne szakadjon az építés ideje alatt.

De nemcsak leleményes gondozója volt *Pap Sámuel* uram egyházának, hanem egyúttal anyagiakkal is készséges támogatója. Ezer forintra volt még szüksége az egyházközségnek, hogy temploma építését befejezhesse, — abban az időben igen nagy összeg — melyet a székelyudvarhelyi ref. kollégium csak megfelelő fe-

dezet mellett volt hajlandó kölcsön adni. Ki lett volna más, aki a terhes jótállást elvállalja, mint a jómódú kurátor, *Pap Sámuel*? Lekötötte tehát ő a tehermentes birtokát és fizette is pontosan a kamatokat előre a sajátjából, mikor az egyház pénztára kimerült. Adatok vannak arra, hogy egyházközsege érdekeinek védelmében, kész volt még a főhatóságával szemben is sikra szállani, de emellett híven szolgálta nemzetét is. A hírneves *Pálffy Jánossal* ő is részt vett abban a harminctagu küldöttségben, amely 1848 áprilisében Udvarhelyszékről megindulva, a kolozsvári gyűlésen az egész közvéleményt megmozgatta és amidőn a szabadságharc kitört, két fiával kardot kötve, ő is ott volt a küzdők táborában. Szülőföldje, Udvarhely szék azzal hálálta meg közszolgálatait, hogy hites assessornak tette meg s mint ilyen az ő szava mindig számottevő volt a szék közéletében. Megette végül köteleességét mint ember is. Egy távoli rokonát, ki a szabadságharc lezajlása után Laxenburgba került fogságba, az ő utánjárása szabadított ki, mert „nemes lelke — úgymond a hálálkodó kimentett — büszke rá, ha valakin segíthet“.

Ez volt a maga szűkebb hazájában *Pap Sámuel* és milyen jó tudni, hogy ilyen emberek is termettek egy kis székely falucskában... mindenesetre hívogató, intő példa a mai kor számára is...

Sámuel fia, *Mózes* már többre vitte, főjegyzője volt egyháznak a híres költő főpap *Kriza János* mellett, majd ennek halála után, másfél évig püspök helyettes. Ilyen pályafutás után ki lehetett több kilátással kecsegtető várományosa a megüresedett püspöki széknek, mint ő?... Ezt ő maga sem képzelte másképp, különösen hogy a világi felügyelő gondnoka, *Brassai Sámuel* is teljesen az ő pártján állott. Elérkezett azután 1876 augusztusában a püspökválasztó árkosi zsinat, amely 66 szóval 50 ellenébe megválasztotta a püspökhelyettség szemben, a kolozsvári egyházközség lelkészét — *Ferencz József*-et. Kiderült, hogy *Pap Mózes* pártja kissé elbizta magát és szervezetenül indult a választási küzdelembe, míg *Ferencz József*-nek egy igen lelkes szószólója akadt a híres történelíró, *Jakab Elek* személyében. A rendkívüli képességekkel megáldott, de azért közismerten szerény *Ferencz József* hiába próbálgatta agilis emberének hevét fékezni: „Csak arra kérek — biztatja *Jakab Elek* jelöltjét egy levelében — vissza ne lépj s választásodat nehogy dezavuald sehogy, semmi alakban, soha... Bíz ránk“. A jól megszervezett előkészítés meg is hozta

a maga eredményét és hogy ez a váratlan fordulat fájdalmas tövis maradt *Pap Mózes* egész életében, azt csak természetesnek találhatjuk. Hiába vigasztalta a reményeiben csalatkozott embert az abban az időben sokat gyengékedett, jó lelkű új püspök:

— Hadd el, Mózsi, mert én két esztendeig sem élek s akkor azután jöhetsz te.

A gondviselés különös kegyelme az előírányzott két esztendő, megtoldotta azután még egy fél századdal...

A *Ferencz József* püspök választásának kulisszatitkain kívül még számos igen érdekes és eddig ismeretlen adattal gazdagítja írónk az unitárius egyház történetét, amikor végig vezet minket *Pap Sámuel* és *Mózes* életén. *Jakab Elek*-nek egész terjedelmében közölt levele pedig, melyet 1875 ápr. 9-én intéz *Ferencz József*-hez, egyenesen szenzációs. Különös érdeme *Szentmártoni Kálmán*-nak, hogy az igazi történetíró rendíthetetlen pártatlanságával mond ítéletet emberek és események felett, élesen megfigyelt jellemrajzokkal. Stílusa, amilyen egyszerű, éppoly válogatott és ékes. Szerzőt csak üdvözölhetjük, hogy bepillantást engedett nekünk egy érdemes székely család életébe... az ilyen követésre méltó, úttörő munkák ismertetik meg velünk letűnt korunk színét, illatját, igazi zamatját...

Szentmártoni műve, mely a „Pallas“ nyomtatásában megjelent „Keresztény Magvető“ 29. csinosan kiállított füzeté, figyelmet érdemel unitárius körökön kívül is.

Kispál László.

Dr. Gál Kelemenné sz. Fekete Ilona emlékezete. ¹

Alapige: Jel. 12. r. 1. v.

„És láttaték nagy jel az égben, egy asszony, ki a napba
vala felöltözve, és lábai alatt vala a hold, és az ő fején
tizenkét csillagból korona.“

Sok ravatal mellett állottam. Hivatásomból kifolyólag sokszor kellett a koporsók mellett kesergőknek az enyhület és vigasztalás ígét hirdetnem. De aligha voltam nehezebb helyzetben, mint most, amikor Dr. Gál Kelemenné szül. Fekete Ilona koporsójánál állok. Engem több mint 50 esztendő feledhetetlen drága emléke köt a megboldogulthoz. Én ismertem azt a jó szívet, amely annyi szép és nemes érzésnek volt a forrása, de amely később annyi aggodalomra és bánatra adott okot. Láttam őt az ősi családi otthonban, ahol a gondos szülők, mint gyöngye virágházi növényt, mint fesledező rózsabimbót úgy ápolták és még a szél lebbenéstől is oltalmazták. Láttam, amint a szerető testvérek becéző szeretettel vették körül. Láttam, amint jóságával és kedvességével elbűvölt mindenkit, aki közelében volt. Azután láttam, mint odaadó hitvestársat, aki, mint a harmat a virágra, a napsugár a kalászra, olyan hatással volt férjére, akivel 45 év sok öröme és keserősége, sikere és csalódása úgy egybeolvasztotta, hogy a két test egy lélekké változott. Láttam, mint önfeláldozó családanyát, aki lemondott az élet minden örömről és külső gyönyörtiségéről, azért, hogy férjét és gyermekeit annál jobban boldogíthassa. Ezért én teljes mértékben átérzem a veszteség súlyát, amely gyermekkori jóbarátom lelkét szaggatja most, amidőn bucsut kell mondania annak, akivel kéz a kézben állandó egyetértésben járta az élet utjait. Ezért nehéz az én helyzetem. Mert vannak temetések, ahol a megnyugtató és vigasztalás beszéde még jobban felkelti a fájó és keserű érzéseket. Ilyenkor legjobb volna a koporsóra borulni és átadni magunkat a csendes bánatnak, a néma fájdalomnak.

¹ Kolozsvárt 1940 febr. 19-én a temetése alkalmával mondott beszéd.

De a férj és édes apa bánata mellett átérzem a gyermekek fájdalmát is, akik mint szomorú fűz a sirhalmra, úgy borulnak rá a koporsóra, mert ők az édes anyát temetik. És ebben minden meg van mondva. Hisz ezen a földön a legszebben hangzó szó: az édes anya. E szó hallatára a leggyöngédebb és legnemesebb érzelmek és emlékek ébrednek mindnyájunk lelkében. Az édes anya a legelső lény, akit megismertünk. Ő csókolta le a legelső könnyet szemünkéből s az ő mosolygására jött az első mosoly ajkunkra. Tőle tanultuk az első szót szépen zengő anyanyelvünkön s ő tanított meg az első dalra és imádságra. Ő táplálta a legtöbb reményt életünkhez, s ő aggódott a legtöbbet miattunk. Az édes anya szeretete a legtisztább és legönzettelenebb szeretet ezen a világon. Olyan, mint a kristálytisza forrás vize, mely kifogyhatatlan. Nincs szerencsétlenebb teremtés, mint az árva, aki nem mondhatja azt, hogy édes anyám. Ezért mondják, hogy keserű az árvaság kenyere. A legönzettelenebb szívet akkor veszítjük el, amikor az édes anyánkat temetjük. Ekkor ér legelőbb az a fájdalom, amelyet az ő részvéte és vigasztalása nélkül kell elszenvednünk.

De az édes anyák kezében van letéve az egyházak, a nemzetek és az egész társadalom jövője. Az anyai sziveken keresztül csörgedez az az áldott forrás, mely a jövő fejlődését van hivatva táplálni. Tiszteljétek és becsüljétek az édes anyákat, mert *hősök* ők, akik életük kockáztatásával adnak új életet! *mártírok*, akik minden új életért életük egy darabját áldozzák fel.

Ilyen hős és ilyen mártír volt Dr. Gál Kelemenné, akinek igaz, hogy többszörös öröm jutott osztályrészébe, de fájdalma és aggodalma is többszörös volt. 10 gyermeknek adott életet, akik közül egyet eltemetett. Amíg férjét hivatása és a közügyek szolgálata elszólította a családi otthonból, addig egyedül az ő vállaira nehezültek a nevelés gondjai és kötelességei. S hogy szépen megfelelt anyai hivatásának, azt mutatják a jól nevelt gyermekek, akik közül nem egy a társadalomban előkelő helyet vívott ki magának. Mi volt mindezért a jutalma? Oh hát vár-e jutalmat a madár daláért, a virág illatáért? Az édes anya sem a háláért és jutalomért áldoz és szeret. Az édes anya nem ismer más törvényt, mint azt, hogy nekie szeretnie kell. Szeretnie még akkor is, ha kígyót melengetne kebelén. De az Isten gondoskodik a hűség jutalmazásáról. Ez a jutalom nem maradt el itt is. Isten jó férjjel áldotta meg. E mellett mint a gyümölcs a fának, a kalász a földnek: úgy a jó gyermekek is di-

csőségére vannak a szülőknek. Ezt az örömet, ezt a dicsőséget érezhette lelkében, amikor rámutathatott 9 élő gyermekére s elmondhatta a római anyával: „ezek az én kincseim“. Az öntudat nyugalma s az emberek megbecsülése mellett ez volt hűségének földi jutalma. Azzal a nyugodt tudattal távozhathott el e földi világból, hogy teljes mértékben eleget tett anyai hivatásának. Hisszük, hogy e mulandó földi jutalma után megtalálja azt az örökké tartó égi jutalmat is, melyet a biblia így fejez ki: „az igazak fénylenek, mint a nap az ő Atyjuk országában“. Ezt a mennyei jutalmat kívánja érzékelhetővé tenni a Jel. könyvének írója az alapigében: „És látta'ék nagy jel az égben: egy asszony, aki a napba vala felöltözve, és lábai alatt vala a hold, és az ő fején 12 csillagból korona“. Oh lehet-e ennél szebb jutalma egy szép és tiszta életnek? Lehet-e ennél magasztosabb megdicsőülése egy édes anyának, aki olyan sok áldással gazdagította ezt a szegény földet?

Az élő Isten jóságában és igazságosságában vetett rendíthetetlen hittel veszünk tőled bucsut. Előbb azonban imádkozunk.

A családi sírkertben.

Megérkeztünk, Istenben boldogult kedves testvérünk, megérkeztünk ide a családi sírkertbe. Arra a helyre, amelyre annyi forró könnyet hullattál akkor, amikor kedves halottaidat ide kísérted, ahol azután is olyan sokszor megfordultál. Amikor azután testileg nem jöhettél ide, akkor is sokat pihentek itt gondolataid s szállottak ide bús sóhajtsaid. Itt nyitott sírod szélén, úgy tetszik, mintha a többi sírok is megelevenednének. Mintha régen nem láttott, de jól ismert arcok tűnnének elő, hogy fogadják az ujonnan érkezőt. Ott van a sorban legelől édes apád, aki olyan éber gondadal örködött feletted gyermekkorod és ifjuságod éveiben. Ott van azután szerelő jó édes anyád, akinek szemefénye, öröme, reménysege és boldogsága voltál. Ott vannak tovább Matild és Pali testvéreid, akikkel játszottad ártatlan gyermekjátékaidat. És itt van Ilike, feledhetetlen drága leányod, akit olyan sokszor megsirattál, akiért annyit búhájoztál. Itt vannak mindazok, akikért annyit fájt és kesergétt búhájos szived. Egy szép és nagy család köréből indultál el s itt is egy szép családi körbe érkezél. Bármilyen nagy fájdalommal kísértünk ide, de mégis enyhületet ad lelkünknek az a tudat, hogy nem maradsz itt egyedül, hanem azok között vagy, akiket te is szeretted s akik téged szerettek.

De mielőtt eltávoznánk sírod széléről, forró imádságban kérik férjed, gyermekeid, testvéred s kérjük mindnyájan a mi jó Istenünket, hogy adjon neked itt, korábban elköltözött kedveseid társaságában csendes és zavartalan nyugalmat s téged, ki e földön lélekedekben és cselekedetekben dicsőítetted őt, dicsőítsen meg az egekben. Isten veled! Ámen.

Vári Albert.

Hogyan vélekedünk a Bibliáról.¹

Régi mondás, hogy az ember mindig megtalálja a Bibliában, amit keres. Vagyis, hogyha saját hittételeit kutatja ott, kétségtelen bizonyítékokat talál rájuk.

A régi történészek azzal a hamis módszerrel dolgoztak, hogy eseményeiket és bizonyítékaikat úgy sorakoztatták fel, hogy tárgyuokról alkotott általános eszméiket igazolva lássák. Adataik gondos beállításával részleges eszméik számára tiszta helyzetet tudtak teremteni. Az eseményeket és időpontokat a szükségnek megfelelően tulozták s hogy akadály nélkül bizonyithassák elméleteiket, könnyen átszaladtak azokon az adatokon, amelyek nem álltak kedvenc elméleteik szolgálatában. Ilyen módszerrel minden történész be tudta bizonyítani a maga igazságát.

Igen sok teológus ugyanazt tette a Bibliával, amit a történészek a történelemmel. Jó részük már előre elkészített dogma-rendszerrel fogott a Biblia vizsgálatához ahelyett, hogy elfogulatlan szándékkal keresték volna annak értékeit. Manapság azonban a történelmet egészen más módszerekkel írják és a lelkiismeretes történész, amennyire csak teheti, szabadulni igyekszik minden előre elgondolt eszmétől és engedi, hogy a történelem önmaga mutassa meg magát. E módszer szerint kell minden bölcs bibliakutatónak is eljárnia. Minden komolyabb teológus, aki a szabadelvű kereszténység mezején dolgozik, arra igyekszik, hogy maga találja meg a Bibliában irottak értékét, azoknak körülményeit, írójuknak gondolkodásmódját, kulturája fokát és minőségét és a népet, amelyhez intézték azokat; feltéve, hogy a Bibliában sok nemes és megbecsülhetetlen vallási és erkölcsi igazság van, igen természetesen feltámad a gondolat lelkünkben, hogy honnan származik ez a könyv és hol a helye az emberiség életében?

¹ Ezt a cikket A. H. Moncur Sime angol kongregacionálista lelkész olvasta fel, midőn a Biblia használatának 400 éves évfordulóját ünnepelték Angliában.

Az utóbbi 75 év alatt a Bibliát sokkal gondosabban és aprólékosabban tanulmányozták, mint bármelyik megelőző korban és van néhány értékes eredmény, melyet igen gondos tanulmányozás által annak értékeit a legtöbb esetben teljesen tisztelő tudomány derített fel. A régi felfogás pl. a Biblia szó szerinti ihletéséről, mondhatjuk, odalett, mint nemcsak hogy nem bizonyítható, hanem, mint az írásokban magukban foglalt néhány sajátos állítás értelmével ellenkező nézet. Jézus bizonyára nem állította volna, hogy pl. az Ó-Testamentum szó szerint volt ihletve; hiszen nem ítélte el súlyosan sokat ennek szabályai közül — és saját parancsaival helyettesítette azokat. „Hallottátok, hogy megmondattott: Szeresd felebarátodat és gyűlöld ellenségedet. Én pedig azt mondom néktek, szeressétek még ellenségeiteket is és imádkozzátok azokért, akik üldöznek titeket.“ A Máté evangéliuma 5 ik része tele van az Ó-Testamentum egyes parancsai tanításának és szellemének elítélésével. Természetes, hogy így az Ó- és Új-Testamentum egyes íróinak és azok írásainak csalhatatlan volta tarthatatlan. Ugyanazon dolognak ellenkező értelmezése érthetetlen és nem egyeztethető össze az események elbeszélésénél, — mely kétségtelenül bizonyítja, hogy sokszor korlátozott emberi tehetséggel fogták fel az eseményeket és tolmácsolták azokat. Fejlett bibliatudományunk előtt már teljesen fölösleges bizonyítani, hogy az Isten sohasem diktált szent könyvet úgy, amint az ember levelet diktál titkárnak és hogy sohasem adott olyan kinyilatkoztatást az emberiségnek, amely ne lett volna korlátozva azoknak az embereknek egyénisége által, akik által e kijelentés történt. Ez a vélemény megfogalmazása tulságos merésznek tűnhetik fel, de bizonyos vagyok benne, hogy csak ez kielégítő.

A keresztény egyháznak az így felfogott Bibliához kell alkalmazkodnia. Ahelyett a követelés helyett, hogy kötelesek vagyunk a Bibliát, mint „Isten szavát“ elfogadni, nyíltan és világosan meg kell értenünk azt, ami sokkal közelebb áll a valósághoz, hogy az Ó-Testamentum a zsidó nép vallásos története, melyet zsidók írtak a zsidók számára, hogy zsidó nacionalizmusukat megőrizhessék. Az Új-Testamentum Jézus életrajzának a vázlata, vagy inkább az ő tanításainak hiányos összefoglalása, továbbá pedig az első századbeli kereszténység fejlődéstörténeti leírása.

Azonban nem kevésbé csodálatos szellemi hatalom és segítség a Biblia azért, mert az emberi szellem terméke és nincs

meg az az abszolút tekintélye egyének és nemzedékek előtt. És ez nem romboló és egyáltalán semmit nem von le a Biblia értékéből. Sőt ellenkezőleg, megóvjá attól a rombolástól, amely utolérheti, hogyha az egyház tovább is tanítja, hogy a Biblia és annak tartalma mind Istennek örök időkre kinyilatkoztatott bölcsessége. A régi állítás, hogy a „Biblia az Isten szava“ helyet kell adjon egy átvizsgált és sokkal hübb meghatározásnak: „a Biblia az Isten szavát tartalmazza“. A Biblia egyike azon hangoknak, amelyekben keresztül az Isten beszél, de még sok-sok más is van. Amikor megtanuljuk ennek a fénynek világánál nézni a Bibliát, megérthetjük, hogy az „Isten szava“ teljesen független lehet hagyományoktól és minden emberi véleménytől. Véleménnyel sehol nem védekezhetünk és nem segítünk magunkon, de igen, hittel, reménnyel és szeretettel; nem gondolatrendszerrel, hanem lelki erővel; nem a Bibliában vagy a Biblián kívüli muló emberi művekkel, hanem lelkünkben lévő Istennek örökkévaló szavával, amely örökre megmarad. A hűség egy a cselekedettel és hogyha a Biblia bizonyosságát elfogadjuk úgy, hogy az megszenteli értelmünket, ez az örökség is bizonyossá válik. A Biblia példánát ezt jelenti meg nekünk; a történelmen keresztül, ezt tárgyalja és életszabályaiban ezt fekteti le; fellibbenti a fátylat szemünkről és örök igazságokat mutat, és ezeket az igazságokat úgy fogadjuk el, mint igazságokat, mert ezek és csak ezek bízzák rá magukat értelmünkre és lelkiismeretünkre.

Hogy emelhessük a Biblia igazi szellemi hatalmát, — írásainak hibátlansága és csalhatatlanságáról szóló háromszáz éves dogmáit le kell szakítanunk és el kell dobnunk. Világosan meg kell értenünk, hogy a Biblia nem egyetlen könyv, hanem egy kötetbe foglalt könyvek csoportja és ennek megfelelően tekintünk bele. És mindenekfölött meg kell tennünk a világos és nyilvánvaló különbséget az Ó- és Új-Testamentum között. Az előbbi a könyveknek egy sorozata, mely a világ elképzelését, az emberiség történetét és Teremtőjéhez való viszonyát héber szempontból tárgyalja. Az Új-Testamentum többé-kevésbé a Jézus élettörténetét, a kereszténység megalapításának elbeszélését és Jézus lelkéből szakadt eszméket s azoknak a világhoz való viszonyát adja elő. Nem tekinthetjük többé a Bibliát bálványoknak vagy tabunak, hanem egy olyan áldott valóságnak, amelyből szépség és öröm fakad; az élet vízének forrása, amely ujjászül és lelkesít; kipróbált forrása a vizsgálatnak és enyhülésnek, erőnek és bátorságnak.

Nekünk, komoly, szabadelvű keresztényeknek igen fontos személyes ügyünk és a legjobb út, amelyen a Biblia ajándékát ünnepelhetjük, — hogy úgy közeledjünk az igazsághoz és az Istenhez, mint amit a Biblia első könyvétől az utolsóig tartalmaz.

Manchester.

Angolból ford.: *Benedek Gyula.*

KÜLÖNFÉLÉK

Felhívás. A mai napig több egyházközség nem tett eleget az E. K. Tanács 2436—1939. sz. köriratának, mellyel a Keresztény Magvetőnek az egyházközségi könyvtárak részére való megrendelését elrendelte. Arra kérjük lelkésztársainkat, hogy ezen felhívásnak a lehető gyorsan eleget tenni sziveskedjenek, mert fölösleges példányt nem tudunk nyomtatni s így az utólagos megrendeléseknek eleget nem tehetünk. Az 1939. évi évfolyamból még néhány példány rendelkezésre áll. Kérjük azoknak az egyházközségeknek a vezetőségét, amelyeknél a hátrálékok felszaporodtak, hogy azokat rendezni sziveskedjenek. Egyben felhívjuk a figyelmet az E. K. Tanács 2043—1938. sz. rendelkezésére, amellyel a folyóirat megrendelését az egyházi alkalmazottakra és egyházi tanácsosokra nézve *erkölcsileg* kötelezővé tette.

János Zsigmond. Folyó év július 7-én lesz János Zsigmond Erdély első fejedelme születésének 400 éves évfordulója. Ez az év nehéz, de gyönyörűséges kötelességekre szólít első sorban minket unitáriusokat. Bár P. Szentmártoni Kálmán a fejedelem életrajzában eloszlatta azt a homályt, amivel megelőzőleg az elfogult történetírás éppen unitárius voltáért jellemét és egyéniségét körülvenni igyekezett, de ezt a munkát nekünk tovább kell folytatnunk. Be kell vinnünk népünk közé is azt a tudatot, hogy Dávid Ferenc mellett neki köszönhetjük azt, hogy az unitárius vallás a négy „recepta religio“ között foglalt helyet, hogy ennél fogva Erdély földjében olyan gyökeret verhetett, hogy 380 év kegyetlen viharai sem tudták kidönteni, hogy ma is ama törvény védelme alatt imádkozhatjuk egy Istenünket. Be kell vinnünk a köztudatba, hogy az első és mondhatni egyetlen unitárius fejedelem volt az, aki Erdélyt a vallásszabadság „klasszikus földjévé“ tette oly időben, amikor egyebütt tüzzel és vassal elnyomták a meggyőződés szabadságát. Legyen ez az év a János Zsigmond esztendeje s nem csak itt Erdély bércei, de külföldi testvéreink között is ujjaljon meg áldott emlékezete, hogy ez által igazságot szolgáltatassunk neki.

Nagy Lajos tanár és a Mátyás-szobor. Nagy Lajosnak, a kolozsvári kollégiumunk áldott emlékü tanárának a nevét, most a Mátyás király születésének 500 éves évfordulójával kapcsolatban sűrűn emlegetik a napilapok. Az ő gondolatában született meg az az eszme, hogy Kolozsváron, a szülővárosában az „igazságos“ királynak szobrot állítsanak s a városi tanácsban ő tette az erre vonatkozó első indítványt, amely azután a Fadrusz János művészetében testet öltött. Ez a szobor nem csak a nagy király dicsőségét hirdeti, hanem azokét is, akik lélekkel, gondolattal és kézzel munkások voltak megteremtésében.

Különben Nagy Lajos tanárnak találékony, gyakorlati és életrevaló gondolkozását egyebek mellett mutatja az is, hogy 1860-ban az ő lelkében született meg a Keresztény Magvető kiadásának a gondolata, amely már a következő évben testet öltve, a mai napig, mint Erdély legrégebb magyar nyelvű folyóirata, futja pályáját.

Presbiteri értekezlet. Lélekemelő, mondhatni történelmi jelentőségű unitárius napok voltak Sz.-Keresztúron március 28. és 29-én. Ezeket a napokon tartottuk meg egyházunkban az első hivatalos presbiteri értekezletet. Ez alkalommal mintegy 350 székely unitárius kebli tanácsos jött össze a közelből és a távolból élükön a lelkészeikkel. Két napon át hűségesen kitartottak s nem csak érdeklődéssel hallgatták az előadásokat, hanem maguk is, hol tapasztalataikról számoltak be, hol újabb kérdésekkel fordultak a vezetőséghez. Az értekezlet istentisztelettel kezdődött a helybeli templomban, amelyen imádságot mondott Ütő Lajos esperes. Az ünnepélyes megnyitás a főgimn. tornatermében volt, hol Dr. Fazakas Miklós köri f. ü. gondnok üdvözölte az értekezletet s Dr. Varga Béla püspök ünnepélyesen megnyitotta. Azután az előadások következtek. Dr. Kiss Elek „Unitárius egyházunk mai kérdései és a kebli tanács“, Vári Albert „A presbiteriség a történelemben“, Pataki András „A kebli tanácsos és az egyház anyagi kérdései“, Dr. Fikker János „A kebli tanácsos és az egyházközség valóság-erkölcsei élete“, Simén Dániel „A keblitanácsos és az egyháztársadalmi munka“, Boros György gazdasági intézeti igazgató „Időszertü gazdasági kérdések“ címen tartottak előadásokat. 28-án este műsoros estély volt, melyen megnyitót mondott Dr. Elekes Domokos főgondnok. Szépen szerepeltek Lőrinczi László vezetésével a kadácsi és a szentábrahámi énekvezér vezetése alatt a szentábrahámi egyházközség dalárdái. Értelmesen szavalt egy székely legény és Vas Irén nevű leány. Magyar dalokat énekelt Péterfi Gyula zongorakisérére mellett Fazakas Jenő ravai lelkész. Egy szép és tanulságos elbeszélését olvasta fel Gyallay Pap Domokos. Az estélyt bezárta Osváth Árpád f. ü. gondnok. Az értekezlet 29-én istentisztelettel végződött a templomban, ahol imádságot mondott Péter Ödön lelkész, egyházi beszédet Ürmösi József püspöki titkár és bezárót Dr. Varga Béla püspök. Az értekezlet bezárása után a lelkészek együttes megbeszélést tartottak, amelyen sok érdekes kérdés került felszínre. Hisszük, hogy ez értekezletnek meg lesz a termékenyítő hatása egyházi életünkre.

Emlékezés Báró Orbán Balázusra. 1940. április 19-én van Orbán Balázs halálának 50-ik évfordulója. Mint tündöklő csillag, úgy ragyog a múltból a jelenbe Orbán Balázs nemes alakja és ha nem volna ez az évforduló, az idők szellemének hatása alatt is gyakran kellene őt felidézni, mert Orbán Balázs nevének pusztá felemlítése is szent eszme, mely új gyümölcsöt terem s példájára, mint követendő eszményre, nagy szüksége van a mai magyarságnak.

Orbán Balázsnak egész írói, politikai és társadalmi műkö-

désre oda irányult, hogy a székelységet boldogítsa. Az országgyűlésen mindig védi a székelység ügyét, a nyári szünetet pedig arra használja fel, hogy gyűjti az adatokat a székelységről frott munkáihoz. Valósággal bálványozta a székelységet. Hitt nemzete küldetésében és ha csalódnia is kellett, sohasem csüggedt, királyi erényekkel ékeskedő, szerető édes atyja, jóltevője maradt mindig a székelységnek. Mindent érttök tett. Célja az volt, hogy a székelységet maga magának megbecsülésére, saját értékének helyes felismerésére megtanítsa, hogy kötelességtudó, nemesen törekvő, becstületesen munkálkodó, független érzelmű polgárokká tegye, hogy ébrentartsa imádott fájában a székely öntudatot. Régi eszményképek felkeltésével új nemzedéket akart nevelni, amely jogos önbizalommal ellelve, fölemelt fővel hirdesse továbbra is a székely dicsőséget. Ezekben van a székely nép szempontjából Orbán Balázs történeti jelentősége.

A székelység iránti rajongó szeretete a legszebb nemzeti erénye s nincs a székelységnek egyetlen embere, sem a múltban, sem a jelenben, aki Orbán Balázst eszményi gondolkozásban s önzetlen cselekvésben felülmulná. Egész élete küzdelem a jóért, az igazságért a haza üdvére. A lélekben idealista, gazdaságban gyakorlati eszű volt. Egyszerűen élt és öltözködött, csakhogy megtakarított filléreivel használhasson imádott székely népének. Végrendeletében tövisi birtokát, Csáklya és Kurety községekben levő illetményét letelepítésre, székely fajmentési célra az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületnek hagyta s a székelykeresztúri unitárius főgimnáziumnak is három alapítványt tett a népnevelés előmozdítására. Íme egy ember, aki minden szellemi és anyagi kincsét a székelysége hagyta. Ebben az eszményi fajszeretetben csúcsonodik ki Orbán Balázs történeti alakja, ez volt egyéniségének nemes zománca.

Erős meggyőződésből lett unitáriussá s ezért nekünk unitáriusoknak Orbán Balázs örök büszkeségünk, akivel mindig eldicsekedhetünk, de mi mindig úgy éreztük, hogy Orbán Balázs nemcsak az unitáriusoké, hanem az egész székelységé, az ősszmagyar-ságé. Orbán Balásznak, a legnagyobb székelynek közös tisztelete legyen a mi egységes, erős hitünk. Világítson nekünk és melegítsen minket állandóan Orbán Balázs lángszelleme. Sz. K.

Fülöp József. Szamosújvári magányában szerényen élő fiatal atyánkfia, ki az U. I. T. rendes tagja, a „Keleti Ujság“ megelőző évi riport pályázatán első díjat nyert, az 1939 évi verspályázaton „Lázmotolla“ c. versével 121 pályázó közül a második díjat kapta. A Finta Zoltán, Reményik Sándor, Maksay Albert, Császár Károly és Nyirő József tagokból álló bíráló bizottság egyhangúlag megállapította, hogy a „Lázmotolla“ c. vers az első díjnyertessel „szinte egyértékű“. „Vad, féktelen keserűség, sötét ember és életlátás, ijesztőképek és hasonlatok jellemzik. Néhol zord erő mutatkozik nyelvében, váratlan fordulataiban. Rimkezelése tökéletes, strofaépítése szabályos.“ Folyóiratunk jelen számában „Tavaszi csendélet“ és

„Harmincöt évem számadása“ című versét közöljük, amelyek szintén jellemzőek költői egyéniségére.

Tolsztoj gróf hitvallása. Tolsztoj 1901-ben állította össze személyes hitvallását, midőn a Szent Szinodus az orosz egyházból kiközösítette. E hitvallás a következő:

„Hiszek az Istenben, aki szellem, szeretet és mindenek a forrása. Hiszem, hogy Isten bennem van és én Őbenne.

Hiszem, hogy az Isten akarata legvilágosabban és legtömörebben az ember Jézus tanításaiban van kifejezve, — Őt Istennek tartani és imádni a legnagyobb szentségtörésnek tartom.

Hiszem, hogy az ember jólléte az Isten akaratának teljesítésében áll és az Ő akarata az, hogy egymást szeressük, úgy cselekedjünk másokkal, mint, ahogy kívánjuk, hogy mások velünk cselekedjenek; amint az evangéliumban írva van: ez a törvény és a próféták.

Hiszem tehát, hogy minden ember életcélja abban áll, hogy növelje a benne levő szeretetet; ez a szeretet az embert nagyobb jóllétre emeli, halál után annál nagyobb boldogságot ad, minél nagyobb volt benne a szeretet; és abban az időben, mindennél inkább hozzájárul Isten országának megvalósításához ezen a földön — azaz egy olyan életrend létesítéséhez, melyben az egyenlenség, család és erőszak helyett, amelyek ma a világot uralják, a szabad elhatározásból származó megegyezés, igazság és testvéri szeretet uralkodik.

Hiszem, hogy a szeretet fejlődésének egyetlen eszköze — az imádság, nem a templomokban szokásos nyilvános imádság, amelyet Krisztus kifejezetten megtiltott (Mt. 6, 5—13), hanem az az imádkozás, amelyre Jézus példát adott, a magányban való imádkozás, amely életünk jelentésének tudatát és Isten akaratától való függésünket fejezi ki.

Ha az én hitem valakit támad, elszomorít vagy zavarba ejt, arról éppen úgy nem tehetek, mint ahogy nem változtathatom meg a testemet. Nem magamtól nyertem az életet és nem is halhatok meg a magam elhatározásától (ami különben hamar bekövetkezik),¹ ezért tehát nem élhetek másként, mint ahogy élek, amíg készülök ahhoz az Istenhez, akitől jöttem. Nem mondom azt, hogy az én hitem minden idők kétségtelenül igaz hite, de nem találok más egyszerűbb, szívem és elmém kérdéseire megfelelőbbet. Ha egy jobbat ismernék meg, azonnal elfogadnám, mivel Isten azt akarja, hogy a tiszta igazságot valljuk. Azokhoz a hitvallásokhoz, melyektől megszabadultam, többé vissza nem térhetek, miként a repülő madár vissza nem térhet a tojásba, amelyből kikelt.

Coleridge mondotta: „Aki azon kezdi, hogy a kereszténységet jobban szereti, mint az igazságot, odajut, hogy a saját egyházát vagy felekezetét jobban szereti, mint a keresztény-

¹ Még tíz évet élt azután

seget és végül önmagát (a saját békéjét) jobban szereti, mint bármit ezen a világon.“ „En ellenkező irányban haladtam. Azzal kezdtem, hogy orthodox egyházamat jobban szerettem, mint saját békességemet; azután a kereszténységet jobban, mint az én egyházamat; most pedig az igazságot jobban szeretem, mint bármit ezen a világon. Mindaddig, amíg az igazság és a kereszténység egyet jelent számomra: addig vallom a kereszténységet és amily mértékben hiszem és vallom, oly örömben és békében élek és oly örömben és békében közeledem a halálhoz.“ (What is religion? Angol fordítás. 1902. 136—137. l.) B. P.

A halhatatlanság hite. A földi lét szűk korlátai között élő s ez anyagi világ törvényei szerint gondolkozó ember nehezen tud felemelkedni arra a metafizikai magaslatra, melyen a lélek halhatatlanságának a hitével találkozhatnék. Bár ez a hit egykoru az emberiséggel s valamilyen formában mindig élt az ember lelkében; bár semmiképpen sem tudunk belenyugodni abba, hogy a sirban mindennek vége van s ott az erény és a bűn, a jóság és a gonoszság egyforma sorsban részesül, s nem tudunk beletörődni abba, hogy a földi élet sok igazságtalansága minden kárpótlás nélkül maradjon: mégis a jövő élet hitével szemben sokan kételkedve állanak. Miért? Azért, mert a lét formáinak változásait és mulandóságát látva, a külső jelenségek látható valóságából nem tudnak behatolni a dolgok és események lényegébe. A kézzel fogható realitások mögött és alatt nem látják a lelki valóságokat s a láthatatlan igazságokat. Pedig ezek is valósággal léteznek, csak még nem találtuk meg azokat az utakat és eszközöket, amelyek segítségével hozzájuk férközhetnénk s magunkhoz közelebb hozhatnók, amint a rádió segítségével már megtudjuk fogni a levegő láthatatlan hullámrezgéseit.

Már eddig is kiváló nagy elmék tettek bizonyosságot a lélek halhatatlansága mellett, s az a keresztény vallásnak egyik sarkalatos alaptétele, mégis sokan vannak a Tamások, akik addig nem hisznek, amíg nem látnak. Az ilyen hitetlen Tamások lelki egyensúlya helyreállításának teszen nagy szolgálatot *Gustav Stramberg* svéd tudós, aki — amint olvassuk — a csillagászok stockholmi kongresszusán olyan kijelentést tett, hogy sikerült olyan tudományos bizonyítékok birtokába jutnia, amelyek az eddigi metafizikai feltevések helyett fiziológiai úton igazolják az emberi lélek halhatatlanságát. Nagy érdeklődéssel várjuk a kérdés további fejlődését, mert ennek tisztázásával nemcsak a keresztény vallás egyik sarkalatos tétele nyer tudományos beigazolást, de sok kétkedő lélekbe is nyugalom költözik.

V. A.

Szerkesztésért felel: VÁRI ALBERT.